

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**NOAM XOMSKINİN SINTAKTİK TƏLİMİNDƏ
CÜMLƏNİN ALT VƏ ÜST QATLARI KONSEPSİYASI**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Validə Sabir qızı Səmədova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. NOAM XOMSKİNİN DİL TƏLİMİNİN MƏZİYYƏTLƏRİ	9
1.1. Dilin yaradıcı olması	17
1.2. Noam Xomskinin Kartezian dilçiliyinə münasibəti və ya dilin anadangəlmə olması prinsipi	26
1.3. Noam Xomskinin sintaktik təlimində dil sərəştəsi və dildən istifadə	32
II FƏSİL. NOAM XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ ÜST QAT PROBLEMİ	39
2.1. Cümlənin üst qatının müəyyənlişməsi kriteriyaları	39
2.2. Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər başqa təhlillərdən fərqi	45
2.3. Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi	52
III FƏSİL. CÜMLƏNİN ALT QAT STRUKTURU VƏ YA SEMANTİK TƏDQIQI	66
3.1. Cümlənin alt qatının spesifik xüsusiyyətləri	66
3.2. Alt qatda ambiguity (ikimənalılıq) və onun müəyyənlişməsi kriteriyaları	84
3.3. Dilin mənimsənilməsində alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsi ...	96
NƏTİCƏ.....	104
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	108

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Noam Xomski XX əsrin ən nüfuzlu dilçilərindən və bu günədək dilçilik nəzəriyyəsinin öndərlərindən biri hesab olunur. Alim öz unikal dilçilik fəlsəfəsi ilə məşhurlaşmışdır. N.Xomski həm də böyük səs-küyə səbəb olmuş Transformasional Törəmə (Generativ) Qrammatika (TGG) nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Bu nəzəriyyədə o, Universal Qrammatika (UG) adlandırdığı dilin kortəbii biliklərindən istifadə etməklə cümlələri yaradan əqli bacarığı xüsusi olaraq vurğulayır.

Bundan başqa, özünü Kartezian dilçiliyinin davamçısı elan etmiş N.Xomski R. Dekart dilçiliyi vasitəsilə onun məşhur fikrinin interpretasiyasının rahat izahını vermişdir. Alimə həmçinin empirizmin və rasionalizmin sintezi axtarışında olan İ. Kant epistemologiyası da təsir göstərmişdir. Dilin bilgi sistemi kimi səciyyəsinə nəzərə alaraq, faktiki olanın əhəmiyyətini kiçildərək N.Xomski, dil və təfəkkür fəlsəfəsinin yaxşı düşünülmüş ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

N.Xomskinin digər filosoflar arasında mövqeyi üç fakt əsasında müəyyən olunur. Birincisi, o, XX əsrin ortalarında üstünlük təşkil edən empirizmdən – psixologiyada bihevizm, dilçilikdə strukturalizm və fəlsəfədə pozitivizmdən üz döndərərək, humanitar elmlərdə mühüm metodoloji tərpənişə əhəmiyyətli qatqıda bulunmuşdur. İkincisi, onun “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” adlı novator kitabı dilçilikdə yeni konseptual koqnitiv yanaşmanın əsasını qoyaraq, insan dilinin və ağılının tədqiqi üçün filosofları yeni ideyalarla təmin etmişdir. Üçüncü meyar gəldikdə isə, o, bütün fəaliyyəti boyu öz baxışlarını müdafiə etmək üçün analitik və tənqidi fəlsəfənin ən qabaqcıl simaları ilə (T. Burje, D. Devidson, D. Sol Kripke və s.) mühüm debatlarda iştirak etmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, N.Xomskinin həmçinin sintaksis haqqında erkən əsərlərinin konseptual əsasları filosoflar arasında həddən artıq böyük nüfuza malik idi. Onun analitik fəlsəfədə alt və üst qat strukturlarının fərqləndirilməsi ənənəsi ilə yaxşıca qaynayıb qarışmışdır. “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində göstərildiyi kimi, qrammatika iki səviyyəyə bölünür: qrammatikanın strukturunun

kontekst-sərbəst ifadələrinin prekursiv qaydaları ilə yaranan alt səviyyə və bu qaydaların tətbiq edilməsi vasitəsi ilə çevrilmənin alt qat strukturundan yaranan üst səviyyə.

Beləliklə, araşdırılan mövzunun aktuallığı məhz ondadır ki, dissertasiyada N.Xomskinin dil təliminin məziyyətləri, yəni dilin yaradıcı olması prinsipi, onun Kartezian dilçiliyə münasibəti və ya dilin anadangəlmə olması prinsipi, sintaktik təlimində dil səriştəsi və dildən istifadə məsələləri araşdırılır. Bundan başqa, tədqiqat işində N.Xomskinin sintaktik təlimində üst və alt qat problemi, cümlənin üst qatının müəyyənlişməsi kriteriyaları və alt qatının spesifik xüsusiyyətləri, üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi, üst qatın formal yanaşmalardan fərqi, alt qatda ambiguity (ikimənalılıq), və nəhayət, alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına da böyük əhəmiyyət verilir. Adı çəkilən məsələlərin həllinə təşəbbüs göstərilir, onların həlli üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur. Qeyd olunan nəzəri fikirləri təsdiqləmək üçün müəllif Azərbaycan, rus, ingilis dillərinin materiallarından da geniş istifadə etmişdir. Bu da dissertasiya işinin dəyərini artırır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı görkəmli dilçi alim N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının konsepsiyası təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti isə cümlənin alt və üst qatlarının müəyyənlişməsi kriteriyaları, spesifik xüsusiyyətləri və bu məsələ ilə bağlı alimin elmi-nəzəri fikirləri və mülahizələrini təşkil edir. N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının təhlilindən alınan nəticələrin ümumiləşməsi onun predmetinin mahiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatları konsepsiyasını dərinlən araşdırmaq, onların kriteriya və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənlişdirərək qarşılıqlı əlaqəsinə göstərməkdir. Bu məqsədlə aşağıda göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- N.Xomskinin dil təliminin məziyyətlərini araşdırmaq, aydınlaşdırmaq;

– dilin yaradıcı olması, N.Xomskinin Karteziyan dilçiliyə münasibətini və ya dilin anadangəlmə olması prinsipi və onun sintaktik təlimində dil səriştəsi və dildən istifadə qaydalarını müəyyənləşdirmək;

– alimin sintaktik təlimində cümlənin alt qat strukturu və ya semantik tədqiqi prinsiplərini müəyyənləşdirmək və araşdırmaq;

– cümlənin alt qatının spesifik xüsusiyyətlərini, alt qatda ambiguity (ikimənalılıq) və onun müəyyənləşməsi kriteriyaları, dilin mənimsənilməsində alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq;

– N.Xomskinin sintaktik təlimində üst qat problemini araşdırmaq;

– cümlənin üst qatının müəyyənləşməsi kriteriyalarını araşdırmaq;

– üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində bütöv sistemli təhlil prinsipi, xüsusilə diskriptiv (təsviri) metod əsas götürülmüşdür. N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının nəzəri məsələləri diqqətə alınmış və kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– N.Xomskinin dilçilik əsərləri müasir psixologiya, fəlsəfə və elm üçün dərin nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Onun üçün dilçilik koqnitiv psixologiya sahəsidir. Dilçilikdə həqiqi həssaslıq mental və insani təbiətin aspektlərinin uyğunluğu anlayışını nəzərdə tutur. Belə anlayışın nəticələrindən biri də odur ki, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə və ayrı avtonom fənlər kimi nəzərdən keçirilmir;

– N.Xomski dilçiliyi ağılın tədqiqinin əsasına gətirmişdir. Onun unikal fəlsəfəsi dilə malikdir, dilçiliyin mahiyyəti epistemologiyanın daha geniş sahəsində nüfuzlu yerdir.

– dildən istifadəyə yaradıcı yanaşma haqqında danışarkən, N.Xomski R.Dekartın konsepsiyasına istinad etmişdir. Dilçiliyin tərəfimizdən “Karteziyan” adlandırılan əsas nailiyyətlərindən biri insan dilinin normal istifadədə bir-birindən müstəqil olaraq ayrılan xarici stimullar və daxili vəziyyətlərin nəzarətindən azad olması məsələni, heyvanların psevdodilinin əksinə olaraq, hər hansı praktiki rabitə

funksiyası ilə məhdudlaşmamış olmasının dərk edilməsidir. Beləliklə, dil heç nə ilə məhdudlaşmayan düşüncə və özünüifadə vasitəsi kimi sərbəst şəkildə istifadə edilə bilər;

– essensialist kimi, N.Xomski səriştəlilik və səmərəliliyi ayırır. Səriştəlilik dil bilgisi olub bütün cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinin implisit anlaşılmasıdır. Səmərəlilik real zaman rejimini özünə birləşdirir və əsas səriştə ilə ətraf aləmin pozulması və yaddaşın məhdudlaşması zamanı radikal cəhətdən ayrılı bilər.

– yeni terminologiyayı istifadə edərək tədqiqat işində müəyyən edilmiş fərqlər cümlənin “alt qat strukturu” və “üst qat strukturu” arasında fərqlər kimi formalaşdırılır. Alt qat strukturu cümlənin semantik şərhələnməsini təyin edən mücərrəd baza strukturudur; Üst qat strukturu isə onun fonetik səslənməsini müəyyənləşdirən və həqiqi fikrin fiziki, qavranılan və ya icra edilən forması ilə bağlı olan vahidlərin üst təşkilidir. Bu terminlər Karteziyan dilçiliyinin ikinci əsaslı müddəası kimi ifadə edilir: alt və üst qat strukturları mütləq oxşar olmalı deyil;

– cümlənin üst qat strukturu qrammatikanın fonoloji komponentinə daxil olan cümlənin sintaktik təmsilçisinin son mərhələsi hesab edilərək ifadə etdiyimiz və eşitdiyimiz cümlə strukturuna çox uyğun gəlir. Qrammatik strukturun adı çəkilən iki səviyyəli konsepsiyası dilçilikdə geniş yayılmışdır. Alternativ konsepsiya üst qat strukturunu birbaşa alt qat strukturundan tamamilə kənara çıxararaq semantika səviyyəsinə aid edir. “Üst qat qrammatikası” termini bəzən cümlənin səthi xüsusiyyətləri üçün qeyri-rəsmi bir termin kimi istifadə olunur;

– alt qat strukturu cümlənin başlıca formasıdır, köməkçi inversiya və wh-önlüyü kimi qaydalardan əvvəl tətbiq olunur. Üst qat strukturu isə müvafiq morfoloji və fonoloji qaydaların istifadəsi nəticəsində yaranır. Belə ki, cümlənin üst qat strukturu fonetik təmsilçi kimi təqdim olunur.

– N.Xomskinin təqdimatında alt qat strukturu cümlə mənasının formalaşmasını bildirir, üst qat strukturu isə bu mənanın səsli tərəfini bildirir. Belə ki, alt qat strukturu səsdən və ya sözdən öncə törəmə kimi nəzərdə tutulur, baxmayaraq ki, alim alt qat strukturunu nümayiş edərkən onu kifayət qədər real sözlərin əlaqəsi kimi təqdim edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bildiyimiz kimi, sintaktik təlimdə cümlənin alt və üst qat strukturu müəyyən mənada araşdırma obyektini kimi götürülmüşdür, bununla belə, N.Xomskinin dil təliminin məziyyətləri də araşdırılmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki:

1. Dissertasiyada ilk dəfədir ki, dilin yaradıcı olması prinsipi, N.Xomskinin Kartezian dilçiliyinə münasibəti, onun sintaktik təlimində dil səriştəsi və dildən istifadə prinsipi geniş şəkildə araşdırılır. İndiyədək bu mövzu Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır.

2. Dissertasiyada N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin üst qat problemi, cümlənin üst qatının müəyyənləşməsi kriteriyaları və üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə araşdırılır.

3. Azərbaycan dilçiliyində cümlənin alt qat strukturu və ya semantik tədqiqi prinsipləri, cümlənin alt qatının spesifik xüsusiyyətləri, alt qatda ambiguity (ikimənalılıq) və onun müəyyənləşməsi kriteriyaları və dilin mənimsənilməsində alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı onun nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirir; dissertasiya işi N.Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının tədqiqini əhatə edir. Dissertasiya gələcəkdə N.Xomskinin dil məziyyətləri və sintaktik təlim sahəsində elmi iş yazanlar üçün örnək ola bilər. Təqdim olunan dissertasiyadan gələcəkdə N.Xomski və onun dil məziyyətlərinə aid əsərlər yazılarkən istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı bölmələri və nəticələri Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusunda müxtəlif yerli və xarici elmi konfranslarda məruzələrlə çıxışlar edilmişdir. Dissertasiya işinin məzmunu iddiaçının xaricdə, yerli mətbuatda dərc olunan məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və

istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 6 səhifə, 9616 işarə, I fəsil – 30 səhifə, 59402 işarə, II fəsil – 27 səhifə, 50953 işarə, III fəsil – 38 səhifə, 75065 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6659 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 201695 işarədir.

I FƏSİL

NOAM XOMSKINİN DİL TƏLİMİNİN MƏZİYYƏTLƏRİ

XX əsr dilçilik nəzəriyyəsinin ən görkəmli simalarından biri də Noam Xomskidir. Onun dilçilik elminə gətirdiyi unikal yeniliklərlə məşhurlaşmış və hətta müasir dilçiliyin atası adlandırılmışdır. N.Xomski həm də böyük səs-küyə səbəb olmuş Transformasional Törəmə (Generativ) Qrammatika (TGG) nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Bu nəzəriyyədə o, Universal Qrammatika (UG) adlandırdığı dilin kortəbii biliklərindən istifadə etməklə cümlələri yaradan əqli bacarığı xüsusi olaraq vurğulayır. N.Xomski yazırdı ki, *“Transformasional Generativ Qrammatika (TGG) söyləyənin əslində hansı biliyə malik olmasına işarə etməyə çalışır”* [69, s. 8].

N.Xomski iddia edirdi ki, *“insan beyni dil bilikləri üçün proqramlaşdırılıb, bu səbəbdən dil səriştəsi anadangəlmə olur”*. Alimə görə, *“zehin təlim zamanı işləyir (çalışır)”* [69, s. 9]. Onun mentalist görüşləri yaratdığı nəzəriyyəni daha da dəqiqləşdirmiş və XX əsrin birinci yarısında dəbdə olan bihevizizm ilə eyni səviyyəyə qaldırmışdır.

N.Xomski bihevizizmə ciddi zərbə vurmuş, məhz bu zərbədən sonra koqnitiv psixologiyaya təkan verən stimuly-cavab nəzəriyyəsi inkar edilmişdir. Dilçilik tarixində bu paradigma dəyişikliyi “Xomski inqilabı” kimi tanınır.

N.Xomskinin xüsusi fəlsəfəsi “Xomski iyerarxiyası” kimi də məşhurdur. N.Smit onun haqqında öz fikirlərini belə izah edir: *“O, dilçilikdə inqilab etmişdir – anadangəlmə ideyalar nəzəriyyəsinə “diriltmiş”, həqiqi müəyyən materiyayı nümayiş etdirmişdir; o, keçmişdə qalan və pis səda doğuran rəşional ideyaları bərpa etmiş; və qeyri-şüuri biliyin hər şeyin əsasında durduğunu təmin etmişdir”* [173, s. 1].

K.Uayza görə, N.Xomskinin “dil filosofu” olması, onun “dilçi” olmasından daha çox nəzərə çarpırdı [180, s.31]. V.Likan “Dil fəlsəfəsi”nə yazdığı ön sözdə deyirdi: *“Müasir Giriş”də qeyd olunur ki, son qırx ilin ən mühüm hadisəsi dil filosoflarının qrammatikaya və sintaksisə diqqət yönəltmələridir ki, bu da formal nəzəri dilçilər tərəfindən formulə edilmişdir. N.Xomski isə bu inkişafın avanqardı*

(öndə gedəni) idi. Onun əsəri hələ də aktualdır” [145, s. 67].

Görünür ki, N.Xomskinin dilçilik fəlsəfəsi üç əsas xüsusiyyətə malikdir. Birincisi, koqnitiv ağıl, yəni fikrin mərkəzi, o cümlədən, dil. İkincisi, dilin və şüurun əksər əsas cəhətləri anadangəlmə olur. Üçüncüsü, ağıl bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və xüsusi alt sistemlərin vəhdətindən ibarətdir, məhz onlar linqvistik fəaliyyəti mümkün edir. Həmçinin N.Xomskinin dilçilik fəlsəfəsinin rəasional, analitik, idraki, orijinal və reduksionist xüsusiyyətlərə münasibətinə dair ideyalarını da xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

N.Xomskinin rəasionalizmi barədə danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, alim rəasionalizmə empirizmin əksi kimi yanaşmışdır. Onun dil fəlsəfəsi – mentalitet və rəasional ağılın xüsusiyyəti kimi əslində biliyin və tanımaq qabiliyyətinin əsas mənbəyidir, – fikrini əsas götürən rəasional ideologiyaya təsirdir. Onun əsəri Platon, R.Dekart, B. Spinoza, Q. Leybnis və İ. Kant kimi filosoflardan təsirlənmişdir. Onun nəzəriyyəsi nontizm və nativizmdə özünü göstərən aprior biliyin rəasional ideyaları ilə birbaşa əlaqəli olduğunu sübut edir.

Kartezian dilçiliyinin davamçısı kimi N.Xomski yazır: *“Mən düşünürəm ki, bu, bilgilər üçün möhkəm zəmindir”*. Bu kartezian ruhla dilə zəruri baxış sərgiləmiş, dilçilik nəzəriyyənin tədqiqini irəli sürmüşdür. O, yazırdı: *“Biz deyəsən dil bilgiləri barədə daha sabit element olan ağılın/beyinin vəziyyəti; bundan əlavə, ağılın vəziyyəti – ağılın bir modulu kimi düşünməliyik” [62, ss. 12-13].*

N.Xomskiyə həmçinin empirizmin və rəasionalizmin sintezi axtarışında olan İ. Kant epistemiologiyası da təsir göstərmişdir. Kantın Xomskiyə təsirini Pinker bu şəkildə açıqlayır: *“Kantın ağıla pərçim edilmiş adi biliklər deyil, abstrakt tipoloji əsaslı nativizm versiyası bu gün daha çox yaşamaq qabiliyyətinə malik versiyadır və onları məsələn, dilçilikdə, evolyusiya və psixologiyada, koqnitiv inkişafda tapmaq mümkündür” [155, s. 160].*

N.Xomskinin linqvo-fəlsəfi fikirləri əsas etibarilə həm də Platon və Leybnisin ideyaları ilə əlaqəlidir. O, xatırlayırdı: *“Mənim fikrimcə, dilin tədqiqinə marağın böyük hissəsi “Platon problemi” adlandırdığım hadisə ilə əlaqədardır: yəni, bizim nə bildiyimizi necə öyrənəcəyimizi izah etmək problemi. Platonun cavabı bizim ilk*

günlər bildiyimizdir. Leybnis N.Xomskiyə istinad edərək hesab edirdi ki, “ideya əsasən doğrudur, amma əvvəldən mövcud olan səhvindən təmizlənməlidir” [81, s. 263].

Yada salaq ki, N.Xomski iddia edirdi ki, psixi proseslərin ciddi nəzəriyyəsi empirizmi – təcrübənin biliyin mənbəyi olduğu qənaətini – əvəz etməlidir. Empirizmin əleyhinə isə o, bu sözləri yazırdı: *“Müəyyən mənada empirizm aqlın və vücudun dualizmini yaradır, bu, tamamilə qəbuledilməz bir tipdir... empirizm israr edir ki, beyin boş, struktursuz tabula rasa-dır” [77, s. 81].* Daha sonra o yazırdı: *“Mənim fikrimcə, empirizmin bu hipotezləri həqiqətə az uyğundur; o, görünür, bunu anlamaq halında deyildir. Verilənlərdən anlaşılan nəzəriyyələrə belə birbaşa yol yoxdur” [79, s. 68].*

Dilin bilgi sistemi kimi səciyyəsinə nəzərə alaraq, faktiki olanın əhəmiyyətini kiçildərək N.Xomski, dilin və aqlın fəlsəfəsinin yaxşı düşünülmüş ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Bu ənənədə xüsusilə “Por-Royal qrammatika”sının və V. fon Humboltun rolu böyük olmuşdur. Amma N.Xomskinin baxışlarının rasionalizmdən fərqi göstərən bir çox mühüm cəhət də mövcuddur. Z.G.Zabo yazır: *“Birincisi, N.Xomski bilir nəyi etmək olmaz. İkincisi, o düşünür ki, universal qrammatika (UG) reallığının strukturunda hansısa bir ziddiyyət var. Üçüncüsü, o, həqiqət və istinada əsaslanan semantik nəzəriyyələri inkar edir” [176, s. 56].*

N.Xomskinin analitik fəlsəfəsinə xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır. Onun tədqiqatı nəzəriyyələşmədə məntiq və dilin mərkəzi yer tutduğunu analitik fəlsəfə sırasına daxil edilir. N.Xomski öz dilçilik təhlilində məntiq və riyaziyyatdan istifadə edərək aydın və formal dili unudur. Transformasional generativ qrammatikada N.Xomski bir sıra qaydalar yaradır ki, bunlar mümkün olan bütün söz birləşmələrini dilin qrammatik cümlələrinə düzgün çevirir. O, hər kəs üçün qrammatik düzgün cümlələri qabaqlamaq üçün bir alqoritmdən istifadə edərək bunu edir.

N.Xomskinin digər filosoflar arasında mövqeyi üç fakt əsasında müəyyən olunur. Birincisi, O, XX əsrin ortalarında üstünlük təşkil edən empirizmdən – psixologiyada bihevizm, dilçilikdə strukturalizm və fəlsəfədə pozitivizmdən üz döndərərək, humanitar elmlərdə mühüm metodoloji tərpənişə əhəmiyyətli qatqıda

bulunmuşdur. İkincisi, onun “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” adlı novator kitabı dilçilikdə yeni konseptual koqnitiv yanaşmanın əsasını qoymuş, insan dilinin və ağılının tədqiqi üçün filosofları yeni ideyalarla təmin etmişdir. Və nəhayət, “*o, bütün fəaliyyəti boyu öz baxışlarını müdafiə etmək üçün analitik və tənqidi fəlsəfənin ən qabaqcıl simaları ilə, o cümlədən, T.Burje, D.Devidson, Dammit, S.Kripke, T.Naycael, H. Putman, Kuayn, C. Şel, C. Derrida, M.Fuko və Yu.Kristeva ilə mühüm debatlara girmişdir. Bu, onun intellektualizmindən xəbər verir*” [61, s. 110].

N.Xomskinin sintaksis haqqında erkən əsərlərinin konseptual əsasları filosoflar arasında həddən artıq böyük nüfuza malik idi. Onun analitik fəlsəfədə alt və üst qatları fərqləndirməsi, Rasselin cümlənin xarici görünüşü çox zaman onun əsl strukturunu maskalayır şəklindəki təsvirlər nəzəriyyəsinə qayıdaraq, belə görünür ki, ənənə ilə yaxşıca qaynayıb qarışmışdır. “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində göstərildiyi kimi, generativ qrammatika iki səviyyəyə bölünür: alt qat və üst qat.

1970-ci ildə nəzəriyyənin sonrakı inkişafının böyük hissəsini yaradıcı və transformasiya komponentlərinin məhdudiyyətini formalaşdırmağa cəhdlər kimi qiymətləndirmək olar. Birinciyə nümunə olaraq X-bar nəzəriyyəsinin işlənməsini göstərmək olar. Bu nəzəriyyə bütün daxili struktur skeleti üçün ümumi ifadələri müəyyən edir; sonuncuya misal olaraq isə mövcud dəyişmələri bir neçə komponentə görə tətbiqi məhdudlaşdırılan vahid “move alpha” qaydası ilə ixtisar etməni göstərmək olar.

N.Xomskinin analitik fəlsəfəsi ilə yanaşı, koqnitiv psixologiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Ona görə, “*dil təbii obyekt, beyində fiziki şəkildə mövcud olan, insan şüurunun komponenti və bu növün bioloji ehtiyatının bir hissəsidir*” [86, s. 31]. Koqnitivizm axtarışlarında o, davranış və dili ətraf mühitin və ya şərtlərin funksiyası kimi anlamaq istəyənlərin davranışlarını tənqid edir. O, öz məhdudiyyətlərini nümayiş etdirir və iddia edirdi ki, dilin bir çox cəhətləri anadangəlmə olur, davranış nümayəndələrinin göz yumduğu cəhətləri tapmaq üçün isə dilin ən dərin strukturlarına baş vurmaq lazımdır.

1959-cu ildə N.Xomski B.F. Skinnerin “Verbal davranış” əsərinə yazdığı tənqidi fikirlərini çap etdirir. Bu əsərdə B.F.Skinner funksional və davranış

baxımından dil haqqında nəzəri bir hekayəni təqdim edir. B.F. Skinnerin bu yanaşması dilin istifadə olunduğu halları vurğulayırdı. N.Xomski bunu funksional izah hesab edirdi. O deyirdi ki, “davranış elmlərində hazırlanmış məlumatların eksperimental toplanması metodları dilçilik nəzəriyyəsində istifadə olunmur və ya heç lazım deyildir: *“məlumatların toplanması qeyri-rəsmi xarakter daşıyır; çox az adam asanlıqla tətbiq edilə bilən və davranış haqqında elmlərdə istifadə olunan eksperimental yanaşmaları və ya kompleks metodları istifadə edir. Bu qeyri-rəsmi prosedurun xeyrinə olan arqumentlər mənə çox ağlabatan görünür; bunlar, əsasən, həqiqətən dünyada daha real olanlardır. Demək, mənim ən yaxşı işim hesab etdiyim linqvistik iş, davranış elmlərinin bir çox cəhətlərinə malik deyildir”* [72, ss. 51–94].

N.Xomski qeyd edirdi ki, *“heyvanlar üzərində tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş davranış prinsiplərinin elmi tətbiqi açıqlayıcı adekvatlıqda tam ciddiyyəti ilə mövcud deyildir”* [78, s. 20]. Xarici şərtləri məhdudlaşdıran nəzəriyyə, törəmə qrammatikaya adekvat yanaşa bilməz. O, uşaqların dilə tez yiyələnməsi misallarını təqdim etmişdir. Buraya həm də onların qrammatik cümlə qurmaq bacarıqları və dilin təkamülü də daxil edilir. O, iddia edirdi ki, insan nitqinin, onun inkişafının yaradıcı aspektlərini və dildən istifadəni anlamaq üçün, hər kəs, ilk növbədə, genetik-linqvistik fondu və B.F.Skinnerin davranış metodunu postulat kimi qəbul etməlidir.

T.Rayd yazır: *“N.Xomskinin B.F. Skinner metodologiyasını tənqidi və onun əsas müddəaları koqnitiv inqilabda bir təkən olmuş və 1950-1970-ci illər arası Amerika psixologiyasında başlanğıc davranışdan başlanğıc koqnitivliyə doğru dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Məhz o, sözləri və kəlmələri anlaşılan fikirlərdə birləşdirməyə qabil anadangəlmə strukturlar məsələsi ilə məşğul olurdu. O iddia edirdi ki, “linqvistik kompetensiya xüsusi növ idrak qabiliyyətlərinin məhsuludur”* [163, s. 14].

V.I. Kukun fikrincə, N.Xomski fizioloji proseslərin dəyərini yaratmışdır. Onun nəzəriyyəsi “psixikanın” “fiziki şəxs” üzərində “qələbəsi” hesab edilmişdir. *“Dil bilgiləri danışanın şüurunun bir hissəsidir; bu səbəbdən öyrənilən fənn, psixologiyanın bir hissəsi sayılır”* [93, s. 37]. O, həqiqətən, insan psixologiyasının linqvistika adlandırılan bu sahəsinə istinad edirdi.

N.Xomskinin essensializm konsepsiyası bizim böyük marağımıza səbəb oldu. Linqvistik essensializm, N.Xomskiyə görə, humanizmin universallığının insani ölçülərində yerləşir. O, tətbiqi verilənlərdən çıxarıla bilməyən dilləri axtarmağa üstünlük verir. O dillər insan şüuru və kommunikasiya tələbləri üçün gözlənilməz olur. N.Xomskinin sözlərinə görə, dilin mahiyyəti – onun struktur rudimentidir. Onun essensializminin bir neçə cəhəti vardır ki, onlar aşağıda müzakirə edilir.

N.Xomski dilin iki texniki mənasını açıqlamışdır: E-dil və İ-dil. E “eksensional” və “xarici” deməkdir, E-dil ağla münasibətdə “xarici” sayılan dil bazasına və ya korpusuna aiddir. “İ” “individual”, “daxili”, “intensional” deməkdir, İ-dil isə internalizə (fərdin ağıl imkanları) edilmiş dil deməkdir [85, s. 215]. Generativ essensialist bunu belə görür: mən – ağılın/ beyinin vəziyyətidir. N.Xomski layiq olmayan tədqiqat kimi elektron dili rədd edir, Y dillərin xarici şərtlərdən kənar öyrənilməsini təklif edir.

N.Xomski yazır: *“H L-i anlamaq üçün müəyyən İ-dilə malik olmalıdır. Qrammatikanın müddəaları intellekt nəzəriyyəsinin müddəalarıdır, bu səbəbdən beynin strukturları mexanizmlərdən müəyyən abstraksiya səviyyəsində formulə edilir”* [80, s. 23]. *“Tədqiqatın bu sahəsi başqa məqsədlər üçün istifadə edilə bilməyən dil hesab olunur”* [86, s. 42]. Gəldiyi bu nəticə N.Xomskini qeyri-essensialistlərlə üz-üzə qoyur. Onlar belə hesab edirlər ki, dil sosial-funksional və ya xarici hadisədir. Z.Piaje və L.Vıqotski həmçinin dilin inkişafında sosial və ekoloji amillərin əhəmiyyətini vurğulamışlar. *“Əsasən L.Vıqtenşteynin təsiri ilə dil filosofları H.P.Qris, J.L.Ostin və J.R.Syörl öz pragmatik nəzəriyyələrinin postulatlarını – nəticə, danışmaq və dilin praktik tətbiqi əsasında nitq – kimi postulatlarını irəli sürmüşlər”* [184]. Faktiki olaraq, *“eksternalistlər tərəfindən qeyd edilə bilən dilin təbiətinə və mənasına fərqli baxışlar mövcuddur, N.Xomski isə onların hamısını tənqid edirdi”* [66, s. 129]. *“Onun qənaətləri onu L.Blumfildin təsviri linqvistikası və F. de Sössürün struktur dilçiliyi ilə üz-üzə qoyurdu. Öz elmi əsərlərində N.Xomski “dili bioloji orqan və ya vasitə kimi nəzərdən keçirirdi. Beləliklə, o, yumor hissindən, metafordan, emosiyalardan, kommunikativ niyyətdən, sosial məzmunundan və adətən insanların dil bilgisi daha nələrdən məhrumdur”* [132, s. 22].

C.Maher və C. Qrouvs qeyd edirdilər ki, *“N.Xomskinin dil haqqında daxili təsəvvürləri beş cəbhədə qarşılaşdırıla bilər: antropoloji linqvistik, sosiologiya, siyasi iqtisadiyyat, fəlsəfə və humanist elmlər”* [149, s. 86].

N.Xomski essensializminin əhəmiyyətli səciyələrindən biri onun universal qrammatikası hesab olunur. Ona görə, universal qrammatika insan dilinin mahiyyətini təşkil edir. Universal qrammatika prinsiplər, şərtlər və qaydalar sistemidir. Bütün insanları dil haqqında bilgilər birləşdirir. Universal qrammatika isə hansı dildə danışmaqlarına rəğmən onların ortaq cəhətini təşkil edir. Universal qrammatika qaydaları bütün dillərdə müşahidə edilən əsas cizgiləri təqdim edir [76, s. 29; 94, s. 1-2; 102, s. 25]. Universal qrammatika nəzəriyyəsi – ana dilinin nisbi bacarığının izahıdır. Təlim universal dil bilgiləri olmadan mümkün olmazdı. N.Xomski yazır: *“Universal qrammatika əsas qrammatikaların toplusu və əslində bircinsli nitq cəmiyyətidir, desək yanlışdır”* [78, s. 8].

N.Xomski yazır ki, insanlar bütün dillər üçün ümumi olan əsas linqvistik bacarıqda doğulurlar, bu da onlara ətraf mühətdən hər-hansı konkret bir dili mənimsəməyə kömək edir. N.Xomskinin sözlərinə görə, dil fəaliyyəti bizim bioloji fondun bir hissəsidir və buna görə də əsasən genetik cəhətdən müəyyən edilmişdir. Neyropsixoloq E.Lenneberq N.Xomskinin bu fikrini bəyənərək yazır: *“dili öyrənmək qabiliyyəti həqiqətən anadangəlmədir və bütün belə anadangəlmə mexanizmlər kimi zaman baxımından məhduddur. Kritik dövr fərziyyəsində deyildiyi kimi, əgər uşaq cinsi yetkinlik dövrünə qədər dili öyrənmirsə, o heç zaman dilə yiyələnə bilməz”* [143, s. 127].

Universal qrammatika ideyası N.Xomskinin rasionalist ənənələrinin əsasında dayanır. Onun bu fikri, isveçrəli psixoloq K.Yunq tərəfindən nəzəriyyələşdirilmiş arxetip konsepsiyasına yaxınlaşır. K.Yunqa görə, insanlar müəyyən irsi fəaliyyət bacarıqları ilə dünyaya gəlirlər, bu bacarıqlar onlarda qeyri-şüurlu şəkildə kök salır və arxetip adlandırılır. Arxetiplər düşünülmüşdür, çünki anadangəlmə neyropsixi mərkəzlər ümumi davranış xüsusiyyətlərini və bütün insanların tipik-səciyyəvi təcrübəsini imitasiya, nəzarət və ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. N.Xomskiyə görə isə, onlar qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqlənsələr də, onların əsas

formaları universaldır; yəni ən dərin neyropsixi səviyyədə universal və arxetipik qrammatika mövcuddur və hər bir ayrıca götürülmüş qrammatika da ona əsaslanır.

Bizim tədqiqatımız üçün N.Xomskinin linqvistik reduksionizminin də böyük əhəmiyyəti vardır. O, praktiki olaraq dili öz qrammatikasına uyğunlaşdırır və yazır: *“Dilin qrammatikası əsas etibarilə L-dil nəzəriyyəsidir”* [68, s. 49]. *“Qrammatika ən yaxşı semantikadan asılı olmayan müstəqil tədqiqat kimi müəyyən edilir”* [68, s. 106]. Onun sözlərinə görə, linqvistika qrammatikaya bərabər tutulur, mənanın müzakirə edilməsi istisna edilir. Ç.Vays qeyd edir ki, o, mənanı ikinci hesab edir, bu səbəbdən adətən dilin istifadə olunduğu sosial mövqeyi qəbul etmir. N.Xomskiyə görə, *“semantika və pragmatika dil tədqiqatlarının mərkəzi hissəsi sayıla bilməz, və dilin tədqiqi dilçilik sahəsindən kənarlaşdırılmalıdır”* [180, s. 45]. N.Xomskinin sintaksis – semantika uyuşmazlığı A.Luriya tərəfindən aşağıdakı kimi təhlil edilir: *“müəyyən etmək olur ki, cümlə öz semantik yükündə qrammatik cəhətdən ifadə olunurmu? ... N.Xomskinin bu yanaşması semantik problemlərdə boğulmadan cümlələrin formal sintaktik təhlilində tərəqqiyə nail olmağa imkan verdi”* [144, s. 121-122].

N.Xomski linqvistik təhlildə sintaksisi diqqət mərkəzində saxlayır, təbii dil isə “internalistik hesablamalardan” ibarətdir. Onun reduksionizminin aspektləri “Minimalist proqram”da ətraflı şərh edilmişdir. O, “Təbiətin sirləri: necə dərin gizlənmişlər” (2009) adlı məqaləsində həm də dil bilgilerinin riyazi əsasla məhdudlaşdırmaq bacarığını və istəyini müzakirə edir.

Beləliklə, N.Xomskinin nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını tədqiq edərək belə bir qənaətə gəlirik ki, onun dilçilik əsərləri müasir psixologiya, fəlsəfə və elm üçün dərin nəticələrə gətirib çıxarmışdır. “Biolinqvistika” adlandırılan bugünkü bilik sahəsi onu ruhlandırılmışdır. N.Xomski üçün, dilçilik koqnitiv psixologiya sahəsidir. Dilçilikdə həqiqi həssaslıq mental və insani təbiətin aspektlərinin uyğunluğu anlayışını nəzərdə tutur. Belə anlayışın nəticələrindən biri odur ki, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə və ayrı müstəqil fənlər kimi nəzərdən keçirilmir. N.Xomski dilçiliyi ağılın tədqiqinin əsasına gətirmişdir. Onun sözlərinə görə, dilçilik nəzəriyyəsinin bütün dillər arasındakı ümumi oxşarlığını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Onun unikal fəlsəfəsi dilə malikdir, dilçiliyin mahiyyəti epistemologiyanın daha geniş sahəsində özünü göstərir. C. Lions belə qənaətə gəlir ki, “*əgər indi o, elm sahəsi kimi qəbul edilirsə, onu izləmək lazımdır, amma daha çox N.Xomskiyə görə. O, çağdaş dönmədə bilgilərin böyük inkişafıdır*” [148, s. 9-10].

1.1. Dilin yaradıcı olması

Əvvəlki fəsildə deyildiyi kimi, N.Xomski R. Dekartın konsepsiyasına istinad etmişdir. “*R.Dekart öz əsərlərində yalnız nadir hallarda dilə müraciət edir, lakin onun dilin təbiəti haqqında bəzi fikirləri ümumilikdə dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Mexanistik izah imkanlarının və sərhədlərinin aydınlaşdırılmasına istiqamətlənən tədqiqatlarının gedişində, o, fizikanın sərhədlərindən kənara çıxmalı və fiziologiya və psixologiyaya müraciət etməli olmuşdur; nəticədə, o belə qənaətə gəlmişdir ki, heyvanların bütün davranış aspektlərini onların avtomat olması ehtimalından çıxış edərək izah etmək olar*” [62, s. 23]. Öz tədqiqatlarının gedişində, R.Dekart spekulativ fiziologiyanın nüfuzedici sistemini işləyib hazırlamışdır. Bununla yanaşı, o bu nəticəyə gəlmişdir ki, insana təmiz mexanistik izah verməyin mümkün olmadığı nadir xüsusiyyətlər xasdır. Lakin buna baxmayaraq, insan davranışını və onun bədəninin fəaliyyətini müəyyən dərəcədə oxşar qaydada izah etmək olar. İnsan və heyvan arasında əsas fərq ən aydın şəkildə insanın dilində, xüsusilə də, insanın hal və vəziyyətləri ilə bağlı yeni fikirləri ifadə edən yeni hökmlər formalaşdırmaq qabiliyyətində təzahür edir.

N.Xomski R.Dekartın fikirlərinə istinad edərək yazır, “*əlbəttə, təsəvvür etmək olar ki, sözləri tələffüz edə bilən bir maşın hazırlanmışdır və onlardan bəziləri bunu, hətta orqanlarında bu və ya digər dəyişikliklərə səbəb olan cismani təsiri ilə əlaqədar olaraq da edə bilir; məsələn, bir yerinə toxunanda ona nə demək istədiklərini soruşur, digər yerinə toxunanda isə ağrıdığını deyib qışqırır və s.; lakin o (maşın) ən səfeh insanın belə edə biləcəyini – onun yanında bütün deyilənlərin mənasına uyğun cavab vermək üçün sözləri müxtəlif şəkildə yerləşdirməyi bacarmır*” [62, s. 24].

Əslində, *“bir neçə sözü əlaqələndirə bilməyən və öz fikrini çatdırmaq üçün onlardan nitq formalaşdırma bilməyəcək dərəcədə səfeh və ağıldan kəm insanların olmaması əladır. Və əksinə, buna bənzər bir şey edə biləcək mükəmməl bir heyvan yoxdur”* [62, s. 24]. İnsan və heyvan arasındakı bu fərqi periferik orqanların fizioloji fərqləri ilə izah etmək mümkün deyildir. Ona görə də, R.Dekart izah edir ki, *“bu, orqanların olmaması səbəbindən deyildir, çünki sağsağan və tutuquşular da bizim kimi sözləri tələffüz edə bilir, lakin bizim kimi yəni, düşünərək dediklərini düşündüklərini göstərərək danışırlar. Lal və kar doğulmuş insanlar və insanlara nitq üçün xidmət edən digər orqanlardan heyvanlar ilə eyni və ya daha artıq dərəcədə məhrum olan insanlar, adətən, fikirlərini izah etmək üçün özləri bəzi işarələr kəşf edirlər..”* [62, s. 25].

Qısacası, insan, bir növ kimi, tamamilə özünəməxsus bir xüsusiyyətə malikdir: o periferik orqanların quruluşu ilə izah edilməyən və ya intellektinin ümumi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilə bilməyən unikal bir zehni təşkilata malikdir; bu təşkilolunma öz təzahürünü məqsədlərin sonsuz çoxluğu və xarici stimulyasiya vasitəsilə nəzarətdən azadlıq kimi xüsusiyyətlərinin aşkar edildiyi zaman dildən gündəlik istifadənin “yaratıcı aspektin”də tapır. Beləliklə, *“Xarici stimulyasiya vasitəsilə insanın dil davranışına nəzarət”* dedikdə, N.Xomski behaviorist nəzəriyyə çərçivəsində işlənilmiş *“şərtləndirmə”* və ya *“öyrədilmə”* metodlarını, yəni *şərti reflekslərin yaradılması, assosiasiya şəbəkəsinin yaradılması və ardınca onların “gücləndirilməsi” (reinforcement) metodlarını nəzərdə tutur* [62, s. 25].

R.Dekart tərəfindən digər insani varlıqlarda şüurun mövcudluğunun əsaslandırılması zamanı dilə ayrılan mərkəzi rol onun yazılarında daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. N.Xomski R.Dekartın təkrar fikirləri ilə bölüşür: *“heyvanların instinktinin mükəmməlliyinin özü onlarda düşüncənin olmadığını göstərir və onların sadəcə olaraq avtomat olduğunu sübut edir”* [62, s. 41].

Ümumilikdə, söyləmək olar ki, insan davranışının müxtəlifliyi, onun yeni situasiyalara uyğun dəyişkənliyi və insanın innovasiyalara qabil olması (bunun əsas göstəricisi dildən istifadənin yaratıcı aspektidir) R.Dekartı insanın özündən fərqli digər insani varlıqlara da şüuru aid etməyə sövq edir, çünki onun üçün bu cür

qabiliyyət istənilən düşünən mexanizmin imkanları xaricindədir. Beləliklə, adekvat psixoloji nəzəriyyənin yaradılması üçün, insan hərəkətləri və “ehtiraslarının” geniş çevrəsi də daxil olmaqla, canlı və cansız dünyanın bütün digər aspektlərinin izahı üçün kifayət edən “mexaniki prinsip” ilə yanaşı, həmçinin “yaratıcı prinsip” mövcudluğunu da qəbul etmək lazımdır.

R.Dekart mexanistik izahın imkanları ilə əlaqədar olaraq dil haqqındakı mühakimələri G. Kordemuanın maraqlı tədqiqatında inkişaf etmişdir. G. Kordemua öz əsərində insanın özündən fərqli digər insanlarda şüurun mövcudluğunu güman etməyin lazım olub-olmadığının aydınlaşdırılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. İnsan davranışının bir çox mürəkkəb növlərinin digər insanların qətiyyəən avtomat olmadığını sübutu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, belə ki, bu davranış növlərini reflekslərin və tropizmlərin terminlərində izah etməyin mümkün olduğu güman edilir.

G.Kordemoya görə, “oxşar izahların məhdudluğunu göstərən fakt odur ki, *insanlar onları məhv edə bilən hərəkətlərə cəsarətlə təşəbbüs göstərir, onları qoruya biləcək hərəkətlərdən isə imtina edirlər*” [94, s. 7]. Bu isə o deməkdir ki, insanların hərəkətləri G.Kordemuanın öz iradəsi ilə oxşar olan iradə ilə idarə olunur. Lakin ən inandırıcı sübut onların nitqi, istənilən an onlardan eşitdiyim nitqlərinin tərəfimdən aşkar etdiyim rabitəliliyidir [94, s. 8]. Bir sözlə, G.Kordemua adi nitqin yeniliyi, rabitəliliyi və uyğunluğuna mexaniki izah verməyin mümkün olmadığını sübut etməyə çalışır. Lakin o, nitq qabiliyyətindən mexaniki izahın yararsızlığının sübutu kimi istifadə edildiyi zaman diqqətli olmağın zəruriliyini vurğulayır.

“Nə üçün təbiət heyvanlara danışmaq qabiliyyəti bəxş etmişdir? - Yalnız onların bir-birləri ilə ünsiyyət quraraq öz istək və hisslərini ifadə edə bilmələri və bununla da, öz tələbatlarını ödəmək və öz həyatlarını qorumaq üçün lazım olan hər bir şeyi edə bilmək imkanı qazanmaqları üçün. Mən bilirəm ki, ümumiyyətlə, dilin başqa bir məqsədi də var: ideya, bilik, düşüncə və mühakimələri ifadə etmək. Lakin heyvanların öyrənilməsi sistemi necə olursa olsun...” [94, s. 90-100]. Bir sözlə, heyvanların “dili” R.Dekart və G.Kordemuanın təsəvvür etdikləri kimi, mexaniki izaha tamamilə uyğun gəlir.

Aşkar görünür ki, nə C.La Metrini, nə də N.Bujanı R.Dekart tərəfindən qoyulmuş məsələ, yəni, dildən istifadənin yaradıcı aspekti, bilavasitə maraqlandırmırdı. Məsələ ondadır ki, asanlıqla müəyyən edilə bilən xarici stimullar və daxili fizioloji vəziyyətlər vasitəsilə nəzarətdən azad olan insan dili məlumat, xahiş və ya göstəriş vermək üçün istifadə olunan rabitə vasitəsi kimi deyil, əsas düşüncə və özünüifadə vasitəsi kimi xidmət göstərir. Dövrümüzdə şüurlu davranış problemini həll etmək üçün edilən cəhdlər demək olar ki, o qədər də qənaətbəxş nəticələr verməmişdir. Müasir İngilis filosofu Q.Rayl, “Dekart mifini” tənqid edən, sadəcə olaraq, bu mövzunun üzərindən sükutla keçir. O, güman edir ki, *“karteziyanlar ilkin davranış tipi üçün izah axtarmalı deyil, hansı meyar əsasında şüurlu davranışı qeyri-şüurlu davranışdan həqiqətən də fərqləndirmək olar sualının üzərində düşünülməlidir”* [168, s. 21]. Lakin onların düzgün başa düşülməsində bu tələblər heç də qarşılıqlı bir-birini istisna edən alternativlər deyildir.

Müasir dilçilər də həmçinin R.Dekartın insan dili üzərində müşahidələrini ciddi şəkildə dərk edə bilməmişdirlər. Məsələn, L.Blumfild qeyd edir ki, təbii dildə *“birləşmə imkanları praktiki olaraq sonsuzdur”* [21, s. 303], ona görə də təkrarlama və ya siyahı yaradılması terminlərində dildən istifadənin izahına ümid bəsləməyə dəyməz, lakin onun bu məsələyə dair daha heç bir söyləyəcəyi yoxdur və o yalnız danışanın *“artıq rast gəldiyi oxşar formalar ilə analogiya”* əsasında yeni formalar ifadə etdiyini qeyd etməklə kifayətlənir [21, s. 304].

Beləliklə, biz əmin olduq ki, R.Dekart və G.Kordemuanın əsərlərində, eləcə də karteziyanlığın açıq əleyhdarı olan N.Bujanın əsərlərində öz əksini tapmış karteziyanların mövqeyi ondan ibarətdir ki, insan dili ondan normal istifadə zamanı xarici stimulların nəzarətindən azaddır və onun funksiyası isə yalnız ünsiyyət (kommunikasiya) qurmaqdan ibarət deyildir; dil bacarıqlarının sərbəst ifadəsi və yeni situasiyalara adekvat cavab reaksiyası üçün vasitədir. Biz tezliklə əmin olacağıq ki, dilin yaradıcı aspekti üzərindəki düşüncələr XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində müxtəlif formalarda davam etdirilmişdir. Eyni zamanda, R.Dekartın avtomatların “həqiqi insan” olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş ikinci testi də həmçinin “varlığın böyük zənciri” kontekstində yeni izah əldə etdi. R.Dekart insan

və heyvan arasında kəskin fərq qoymuşdur və bunu onunla əsaslandırır ki, heyvanların davranışı instinklə əsaslanır və heyvan instinktinin mükəmməlliyi və səciyyəviliyinin özü ona mexaniki izahata imkan verir. Buradan da, instinktin mükəmməllik dərəcəsi və intellektual qabiliyyətlərin inkişafı arasında şüurluluq dərəcələrinin və əks əsilliliyin olmasına dair diqqətəlayiq bir nəticəyə gəlinir. Beləliklə, C.Lametri təbiətin aşağıdakı universal qanununu müəyyən edir: *“heyvanlar şüurluluq barədə nə qədər çox qazanırlarsa, instinkt barədə də o qədər çox itirirlər”* [133, s. 187].

Lakin *“instinkt, hiss və bacarıqların itiliyi həyat və təcrübənin məhdudluğu ilə əlaqədardır; bütün həssaslıq və bütün təxəyyül gücü dar və dəyişməz sahədə cəmlənmiş olur”* [117, s. 15-16]. Ümumi bir prinsip kimi, aşağıdakı fikri qəbul edə bilərik: *“Heyvanların hissiyyat, qabiliyyət və instinktiv bacarıqlarının gücü və intensivliyi onların fəaliyyət çevrəsinin ölçüsü və müxtəlifliyinə tərs mütənəsb olaraq artır”* [117, s. 16-17]. *“İnsana onu yalnız bir növ məşğuliyyətin gözlədiyi belə yekcins və dar çevrə xas deyildir...”* [117, s. 17]. Başqa sözlə, o, xarici stimullar və daxili motivlər ilə nəzarətdən azaddır və onun hər dəfə onlara qüsursuz və spesifik şəkildə reaksiya verməyə ehtiyacı yoxdur. Bu instinktlərdən və xarici stimullar ilə nəzarətdən azadlıq bizim “insan şüur” adlandırdığımız şüurun əsasında durur; *“...əgər insan heyvani meyillərə malik olsaydı, o bizim indi şüur adlandırdığımız şeydən məhrum olardı; məhz bu meyillər görünməyən şəkildə onun qüvvəsini bir nöqtəyə yönəldərdi, beləliklə də, onun azad düşüncəsi üçün heç bir yer qalmazdı”* [117, s. 22].

İnstinktin zəifliyinin özü insanın təbii üstünlüyünü təşkil edir, məhz bu insanı şüurlu varlıq edir. *“...Bir halda ki, insan instinktiv hərəkət edən heyvan olmadı, o zaman onda ruhunun azad fəaliyyət göstərən pozitiv gücünün olması sayəsində, insanın şüurlu varlıq olması zərurət idi”* [117, s. 22].

“İnstinkt və duyğu orqanlarınınin zəifləməsinə kompensasiya olaraq, insan “azadlıq üstünlüyünü” [117, s. 20] əldə edir. *“O, artıq təbiətin əlində hissiyatsız maşın deyilir, o özünün mükəmməlləşdirilməsinin məqsədinə çevrilir”* [117, s. 20].

“Azad düşünərək və seyr edərək, insan müşahidə etməyə, müqayisə etməyə, mühüm xüsusiyyətləri ayırmağa, oxşatmağa və adlandırmağa qabildir” [117, s. 23].

Məhz bu mənada, dil (və dilin mənimsənilməsi) insanın təbii qabiliyyətidir [117, s. 23]; məhz bu mənada *“insan dilin bəxş edildiyi bir varlığa çevrildi”* [117, s. 43; 137, s. 410]. Bir tərəfdən, C.Herder insanda anadangəlmə dilin olmadığını qeyd edir: *“insan doğulan kimi danışmır. Digər tərəfdən, dil ona insanın xüsusi zehni təşkilinin o dərəcədə səciyyəvi məhsulu kimi görünür ki, o özünü aşağıdakını qeyd etməkdə haqlı hesab edir: “İndi mən bütün ucları bir-birinə bağlaya və dərhal insan təbiəti adlanan hörmə prosesini göstərə bilərəm: bu, dil şəbəkəsinin hörülməsidir”* [118, s. 1-3]. O, bu paradoks kimi görünən fikri insan dilini insan instinktinin zəifliyinin nəticəsi kimi izah etməklə həll etməyə çalışır.

“R.Dekart insan şüurunu “ən müxtəlif vəziyyətlərdə xidmət göstərməyə qabil olan universal vasitə” kimi xarakterizə edirdi” [62, s. 43], buna görə də o, azad fikir və hərəkətin sonsuz müxtəlifliyini təmin edir. C.Herder heç də şüuru “əqli qabiliyyət” hesab etmir, onun üçün bu, xarici stimulyasiya vasitəsilə nəzarətdən azad deməkdir və o bu “təbii üstünlüyün” insanda dilin inkişafını necə mümkün və hətta zəruri etdiyini göstərməyə çalışır [62, s. 25].

C.Herderdən qısa bir müddət əvvəl, C.Herris “rasionallığı” olduqca oxşar terminlərdə xarakterizə edirdi: *“o daha çox instinktdən azadlıqdır, nəinki əksinə”* [113, s. 276]. C.Herris “şüur” (reason) adlandırıdığı “insan prinsipi” ilə “instinkt” adlandırıdığı “heyvan prinsipi” arasında fərq qoyur [113, s. 277].

İndi isə insan və heyvan qabiliyyətləri arasındakı fərqi diqqət yetirək – heyvanların aparıcı prinsipi hər bir növə xas olan yeganə eyni üsul ilə çatdığı məqsədə meyillilikdir; və o bununla adətən eyni dərəcədə və eyni şəkildə də qane olur – onun öyrənmək üçün heç bir təlimata və nizam-intizama ehtiyacı yoxdur; həmçinin onu dəyişmək və başqa bir istiqamətə yönəltmək də asan deyildir. Əksinə, insanın aparıcı prinsipi onun sonsuz sayda istiqamətlərə malik olmaq qabiliyyətindən ibarətdir – onu istənilən növ məqsədlərə cəlb etmək olar – eyni dərəcədə istənilən əşyalara cəlb etmək olar – əgər onunla məşğul olurlarsa, o cahil və istənilən təkmilləşmədən məhrum olur – inkişaf edərək, o elm və incəsənət ilə bəzədilir – o

bizi yalnız heyvanları deyil, həm də öz növümüzü ötüb keçməyə təhrik edə bilər – bizim digər güc və qabiliyyətlərimizə gəlincə, o, bizə onlardan necə istifadə etməli olduğumuzu öz ətrafımızda aşkar etdiyimiz müxtəlif xarakterli güclərdən istifadə ilə eyni dərəcədə öyrədir. Bir sözlə, iki prinsip qarşı-qarşıya qoyulur: insanın aparıcı prinsipi çoxcəhətlilik, əvvəlcədən öyrədilmiş olmamaq, çeviklik və tabelikdir, heyvanların başlıca prinsipi isə bircəhətlilik, əvvəlcədən öyrədilmiş olmaq, lakin nəticədə əksər hallarda qeyri-çeviklik və itaətsizlikdir.

Beləliklə də, yalnız insanın instinktin hökmündən azad olduğunu nəzərdə tutmaqla, iddia etmək olar ki, *“insan öz təbiəti etibarilə rəasional heyvandır”*. Dildən istifadənin yaradıcı aspektinə maraq sözün tam mənasında yaradıcılığın həqiqi mahiyyəti ilə bağlı ümumi məsələnin müzakirəsi ilə əlaqədar bütün romantizm dövrü ərzində saxlanılır. *“Bu cəhətdən A.V. Şleqelin “Poetika” (“Kunstlehre”) əsərində öz ifadəsini tapmış dil haqqında fikirləri xarakterikdir. Dilin təbiətini nəzərdən keçirərək, o hər şeydən öncə qeyd edir ki, nitq yalnız xarici stimullardan və ya məqsədlərdən asılı deyildir. Dilin sözləri, məsələn, danışanda və dinləyəndə insanların daha əvvəl bilavasitə dərk etmədikləri və haqqında yalnız şifahi təsvirə əsasən bildikləri şeylər haqqında təsəvvürlər yarada bilər; bəzi şeylər var ki, “mənavi aləmdə” mövcud olduqları üçün, insanlar onları [bu şeyləri] hiss edərək dərk edə bilməzlər”*. Sözlər həmçinin mücərrəd xüsusiyyətlər, danışanın dinləyəndə və nitqin mövzusuna, o cümlədən sonuncunun elementləri arasındakı əlaqəyə münasibətini də ifadə edə bilər” [62, s. 45].

“Fikir və təsəvvürlərimizi” birləşdirərək, biz “o dərəcədə incə çalarlı mənalara malik sözlərdən istifadə edirik ki, filosof belə onları izah etməyə çalışarkən çəşib qalar”. Və bununla belə, onlardan hətta təhsilsiz və ağıllı olmayan insanlar da sərbəst şəkildə istifadə edirlər. İnsanın dili ilə heyvanın dili arasındakı fərqi A.V. Şleqel tipik karteziyan ruhunda təqdim edir. Belə ki, o qeyd edir ki, insanın dil qabiliyyətlərini “onun orqanlarının bacarıqları” ilə izah etmək qeyri-mümkündür. *“Müxtəlif heyvan növləri müəyyən dərəcədə onunla (insan ilə) bu xüsusiyyəti bölüşürlər və tamamilə mexaniki şəkildə olsa da, danışmağı öyrənmək bacarığına malikdirlər. Məcbur etmə və tez-tez təkrarlama vasitəsilə onların orqanları müəyyən hərəkətlərə yönəldilir;*

lakin olar heç zaman öyrənilmiş sözləri nəyi isə ifadə etmək üçün müstəqil şəkildə işlətmirlər (hətta əgər onların məhz belə etdikləri görünsədə), ona görə də onların nitqi əsl nitqə danışan maşının yaratdığı nitq qədər az oxşayır” [62, s. 46].

Forma anlayışı özündə “söz birləşməsi qaydasını” (Regeln der Redefugung), həmçinin “söz düzəltmə qaydasını” (Wortbildung) və “əsaslar” (Grundwörter) sinfini müəyyən edən anlayışların yaradılması qaydasını ehtiva edir [62, s. 46]. Bunun əksi olaraq, dilin “*materiyası*” (Stoff) *anlaşılmaz səsləri və dilin köməyi ilə həyata keçirilən anlayışın yaradılmasından qabaq baş verən hissi təəssüratların və ruhun qeyri-ixtiyari hərəkətlərinin məcmusunu özündə əks etdirir*” [62, s. 47]. “*Dilin forması sistematik strukturdur. Onda təcrid olunmuş şəkildə çıxış edən fərdi elementlər yoxdur; onlar struktura yalnız onda “dilin yaranmasının vahid üsulunun” aşkar oluna biləcəyi dərəcədə daxil olurlar*” [62, s. 47].

Öz sistematik və vahid representasiyasında dilin formasını əmələ gətirən dəyişməz mexanizmlər ona düşüncə proseslərinə qoyulan şərtlərə uyğun nitq hadisələrinin sonsuz repertuarını yaratmaq qabiliyyəti bəxş etməlidirlər.

Dilin sferası sonsuz və hüdudsuzdur, o, “*təsəvvür edilə bilən hər şeyin məcmusunu*” təşkil edir [62, s. 47]. V. fon Humboldtun fikrincə, “*dilin leksikası həmçinin “hazır, donmuş kütlə” kimi nəzərdən keçirilə bilməz*” [62, s. 49]. Hətta əgər yeni sözlərin yaranmasını bir kənara qoysaq, danışan və dinləyən tərəfindən leksikadan istifadə “*inkişaf edən və yenidən təkrarlanan söz düzəltmə potensialını*” nəzərdə tutur [62, s. 49]. Bu həm dilin meydana gəlmə dövrü, həm də uşaqlar tərəfindən dilin mənimsənilməsi prosesi baxımından doğrudur; eyni şeyi həm də nitqdən gündəlik istifadə ilə bağlı da söyləmək olar. Beləliklə, V. fon Humboldta görə, “*leksikon yaddaşda saxlanan və dildən istifadə zamanı sadəcə sözlərin çıxarıldığı bir siyahı deyil. Əgər qəlb özündə eyni zamanda ona sözlərin düzəldilməsinə açarı təmin edən hansısa instinkti daşımasaydı, heç bir insan yaddaşı bunu [nitqdə hər bir müəyyən anda lazım olan sözdən düzgün istifadəni] təmin edə bilməzdi*” [62, s. 50], əsasında verilən hala uyğun söz vahidlərinin istehsal olunduğu müəyyən təşkilati yaranma prinsiplərinə əsaslanan bir şeydir. Bu mövqedən çıxış edərək, o öz məşhur nəzəriyyəsini inkişaf etdirir: bu nəzəriyyəyə görə müasir

terminlərlə desək, anlayışlar “semantik sahələr” şəklində təşkil olunmuşdur və onlar öz “əhəmiyyətini” (value) verilən sistemin əsasında duran prinsiplərə uyğun olaraq qazanırlar.

V. fon Humboldt tərəfindən “dilin forması” anlayışının işlənilib hazırlanmasını romantizm dövründə “mexaniki forma” və “üzvi forma” arasındakı fərqə dair aparılan qızgın müzakirənin fonunda nəzərdən keçirmək lazımdır. A.V. Şleqel onları aşağıdakı kimi fərqləndirirdi: *“Forma xarici qüvvənin təsiri ilə istənilən materialda onun keyfiyyəti ilə əlaqəsi olmadan yalnız təsadüfi əlavə kimi həkk olunduğu zaman mexanikidir; məsələn biz yumşaq kütləyə onun bərkidikdən sonra dəyişilməz olaraq saxlaya bildiyi müəyyən formalar verdiyimiz zaman. Üzvi forma isə anadangəlmədir; o daxildən inkişaf edir, rüşeymin tam inkişafı ilə eyni zamanda müəyyənlik qazanır”* [171, s. 64].

Dildə V. fon Humboldtun “üzvi forma” anlayışı ilə daha əvvəl işlənilib hazırlanmış Hötenin “proforma” (Urform) bioloji nəzəriyyəsi arasındakı oxşarlıqlar da bir o qədər diqqətəlayiqdir. “Proforma” anlayışı forma anlayışının, məsələn, A.Linney və R.Küvnyenin əsərlərində təqdim edilən "statik" konsepsiyası ilə yanaşı, yeni aspekti qismində təqdim olunmuşdur (strukturlar və təşkilatlar kimi forma anlayışı nəzərdə tutulur).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V. fon Humboldtun hər bir ayrıca elementi müəyyən edən qayda və prinsiplər sistemini yaradan dilin üzvi formasını aşkar etmək cəhdi bir diqqətəlayiq məqam istisna olmaqla, müasir dilçiliyə cüzi təsir göstərmişdir. Strukturalizm üçün tipik olan dilə “hər şeyin qarışılıqlı əlaqədə olduğu bir sistem” (un systeme ou tout se tient) kimi yanaşma ən azı konseptual planda V. fon Humboldtun üzvi formaya marağının bilavasitə nəticəsidir.

Yekun olaraq söyləmək olar ki, linqvistikanın “Kartezian” adlandırılan əsas nailiyyətlərindən biri insan dilinin normal istifadədə bir-birindən müstəqil olaraq ayrılan xarici stimullar və daxili vəziyyətlərin nəzarətindən azad olması və məsələn, heyvanların psevdo – dilinin əksinə olaraq, hər hansı praktiki ünsiyyət (kommunikasiya) funksiyası ilə məhdudlaşmamış olmasının dərk edilməsidir.

Beləliklə, dil heç nə ilə məhdudlaşmayan düşüncə və özünüifadə vasitəsi kimi sərbəst şəkildə istifadə edilə bilər. Bu fikri N.Xomski dilin anadangəlmə prinsipi ilə izah edir.

1.2. Noam Xomskinin Kartezian dilçiliyinə münasibəti və ya dilin anadangəlmə olması prinsipi

N.Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsi tədqiqatçıların diqqətini çoxdan cəlb etmiş və cəlb etməkdədir. Verilən nəzəriyyələr arasında bizim üçün onun “Kartezian linqvistika”sına münasibəti olduqca maraqlı və mühüm görünür. N.Xomskinin “Kartezian linqvistika”-sı kitabı, qeyd etmək lazımdır ki, özünəməxsusdur, burada o, XIX əsrə qədərki filosof və filoloqların dil haqqındakı nəzəriyyələrinə nəzər yetirmək qərarına gəlmişdir. Niyə bu dövr – çünki kitabın yazıldığı dövrdə (yarım əsr əvvəl) linqvistikanın bir elm kimi XIX əsrdə yarandığı hesab edilirdi. Lakin kitabın özünəməxsusluğu linqvistika tarixinin dəyişməsində deyildir – N.Xomski əsərlərində mövqeləri öz fikirləri ilə, dil qabiliyyətinin alt və üst qat strukturları, transformasiya qrammatikası və anadangəlmə olması haqqındakı nəzəriyyəsi ilə uyğun olan ötən dövr mütəfəkkirlərini seçir. Bu mövqe müəllif tərəfindən gizlədilmir, yəni bu qəsdən təhrif edilmə deyil, mənbələrin araşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, o fəlsəfə tarixi üzrə xrestomatiyadan olmayan olduqca qeyri-ənənəvi müəlliflər ilə işləyir. Lakin məşhur mütəfəkkirlər də vardır.

İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, hər şey R.Dekart ilə başlayır. Belə ki, “Kartezian dilçiliyi” kitabının məhz latınlaşdırılmış adı onun yaranmasını təmin etdi. R.Dekart məhz bu sözün – “kartezian” sözünün dəbdəbəli səslənməsi sayəsində belə məşhurdur (hansı ki, “kartezian” sözü bu və digər kitabların – məsələn, M.Mamardaşvilinin “Kartezian variasiyaları” kitabının adında belə istifadə edilməklə dilçilik termininə çevrilmişdir). Buna baxmayaraq, bir çox ideyaları N.Xomski “Por-Royal Qrammatika”sında tapır – göründüyü kimi, yansenistlər yalnız Paskalla məşhur deyillər. Lakin əsas ideyalarını N.Xomski C.Herderin, A.Şleqelin, bir qədər C.Russonun və başlıcası, V. fon Humboldtun əsərlərində tapır.

N.Xomskinin Kartezian dilçiliyinə münasibətini bildirməzdən əvvəl, “qavrama=öyrənmə” adlı maraqlı nəzəriyyəsini qeyd etmək lazımdır. Daha doğrusu, onlar eyni mexanizmlə reallaşır və ona görə də demək olar ki, eynidirlər. Əgər müasir koqnitiv elmin kəşfi olan “yaddaş=xəyal”ın, daha doğrusu, xatirə və fantaziyanın eyni mexanizmlə təmin olunduğunu müqayisə etsək, bu barədə fikirləşməyə dəyər. N.Xomskinin “Kartezian diliçik” kitabından bəzi fikirlərə nəzər yetirmək daha məqsədəuyğun olar:

Dilin anadangəlmə prinsipindən danışan N.Xomski qeyd edir ki, *“növ kimi insan tamamilə spesifik xüsusiyyəti ilə ayrılır, o, ağıl quruluşunun elə bir xüsusi tipinə malikdir ki, onu əsəb orqanlarının quruluşu ilə izah etmək və onun intellektinin ümumi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. O, öz ifadəsini məqsədin sonsuz çoxluğu və xarici təsir vasitəsilə nəzarətdən azad olma kimi xüsusiyyətlər meydana çıxdıqda dildən hər gün istifadənin “yaratıcılıq aspekti”də tapır”* [62, s. 25]. Beləliklə, R.Dekart təsdiq edir ki, *“dil fikrin azad ifadəsinə xidmət etdiyi kimi, hər bir yeni kontekstə reaksiya verir, o, xarici stimula və ya daxili fizioloji vəziyyətə malik ifadələrin sabit assosiasiyalarına uyğun gəlmir”* [62, s. 26].

N.Xomski həmçinin əlavə edir ki, *“insan dili, asan identifikasiyalaşan xarici stimulların və ya daxili fizioloji vəziyyətlərin vasitəsilə nəzarətdən azad olaraq, yalnız xəbər, xahiş və ya əmr üçün istifadə olunan kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, təfəkkürün və özünüifadənin əsas silahına çevrilə bilər”* [62, s. 29]. İnsan və heyvanların əqli funksiyaları arasında heç bir oxşarlıq mümkün deyil. Heyvanlar, insanın başa düşdüyü (bu bir qədər balaca uşaqlara münasibətdə də doğrudur ki, uşaqlığın hətta ən canlı xatirələrinin qarışıqlığı və qeyri-məntiqiliyi ilə izah olunur), “əşyalar” deyil, “hadisələr” dünyasında yaşayırlar. A.V. Şleqeldə “heyvani asılılıq” prinsipi, insanın əqli həyatı üçün xarakter olan “özfəaliyyət prinsipinə”, “şüurlü özbaşınalıq” prinsipinə qarşı kəskin qoyulur. Məhz bu prinsip insan dilinin əsasında dayanır. İnsanı təcrübəli verilənlərin vahidliyini və ardıcılığını axtarmağa, hissi təəssüratları müqayisə etməyə vadar edir (bu isə bu və ya digər mental işarələrin olmasını tələb edir), habelə insanın unikal bacarığını və “dil vasitəsilə ifadə edilən, heç cür hisslə aydın olmayan” tələbini əhatə edir. Nəticədə biz insan dilinə malik

oluruq ki, o, hər şeydən əvvəl, “fikrin orqanına, özünü ifadənin orqanına” və yalnız ikinci növbədə “qarşılıqlı ünsiyyətə” xidmət edir.

V. fon Humboldt üçün, dilin yeganə düzgün izahı yalnız “genetik” ola bilər (eine genetische): “Dil, ruhun daim yenilənən və səslənən fikri ifadə edən işidir (fəaliyyətdir)”. “Ruhun işini” daimi və eyni faktor müəyyən edir və V. fon Humboldt onu dilin “forma”sı (Form) adlandırır. Dildə yalnız yaranışın dərin qanunları dəyişməzdir, belə ki, nitqin aktual icrası (və ya onun mənimsənilməsinə V. fon Humboldt nitqin icrasının bir qədər oxşar fəaliyyəti kimi baxır) proseslərinin yaranmasını həyata keçirən məqsəd və üsullar tamamilə əsassızdır.

“...V. fon Humboldt üçün xarakterik olan dilin mahiyyətinə dərinləndirən varmaqdır; o, dilə sadəcə müxtəlif elementlərin “şablon quruluş”-u kimi baxmır; Humboldtla görə, dilin adekvat təsviri, bu elementlərin, miqdarı məhdud olan, yeni meydana çıxan prinsiplər sistemi ilə uyğunluğundadır; bu prinsiplər konkret dil elementlərinin növünü və onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir, onlar anlaşılacaq dil aktlarının mövcud ola bilən sonsuz müxtəlifliyinin əsasında dayanır” [62, s. 34].

N.Xomskinin Kartezian dilçiliyinin mühüm problemlərindən biri də cümlənin sintaktik strukturudur, bura cümlənin alt və üst qatlarının konsepsiyası daxildir. Belə ki, N.Xomskinin cümlə anlayışına gəldikdə isə, onu qeyd edə bilərik ki, onun sintaktik təlimində cümlə anlayışı “alt” və “üst” qat strukturu ilə bağlıdır. Yeni terminologiyayı istifadə edərək, biz aparılan müqayisəni cümlənin “alt qat strukturu” ilə “üst qat strukturu” arasındakı fərq kimi göstərə bilərik. Birinci bazisli mücərrəd struktur olub, cümlənin semantik şərhini müəyyən edir; ikinci, vahidlər üst qat quruluşu olub, onun fonetik şərhini müəyyən edir və real ifadənin fiziki, qəbul olunan və ya mənşəyi olan forması ilə əlaqədardır. Bu terminlərdə biz Kartezian dilçiliyinin ikinci fundamental mülahizəsini, məhz: alt və üst qat strukturlarının bərabər olmasının heç də vacib olmadığı mülahizəsini irəli sürə bilərik. Cümlənin semantik şərhini üçün mühüm olan bazis quruluşu onun konkret komponentlərinin qruplaşmasında və düzülüşündə bilavasitə vacib olmayaraq müşahidə olunur. Belə ki, cümlənin alt qat strukturunun reallığı – bu, gizli mental reallıqdır, ifadənin fikrən deyilişinə tələffüz olunan sözün üst formasının sadə, eynimənalı şəkildə uyğun gəlib-

gəlməməsindən asılı olmayaraq yaranan bir şeydir.

Gətirilən mülahizələr bu və ya digər dərəcədə yeni yaranan transformasiyalı qrammatikanın istənilən nəzəriyyəsinə aid ola bilər. Belə nəzəriyyənin də əsas məsələsi alt qat strukturları və onların üst qat strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsini yaradan qaydalar sistemini, habelə müvafiq olaraq alt və üst qat strukturlarının semantik və fonoloji şərhinin qaydalarını yaratmaqdan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Por-Royal” dilçilik tədqiqatlarında inkişaf etdirilən alt və üst qat strukturları nəzəriyyəsində gizli şəkildə rekursiv mexanizmlər saxlanılır ki, bu nəzəriyyə ilə təsvir olunan sonuncu vasitələrin sonsuz tətbiqini təmin edir; dilin hər bir uyğun nəzəriyyəsi belə olmalıdır.

Müasir terminlər barədə fikir yürüdərək, yuxarıda təsvir olunan yanaşmanı dilin sintaksisinin təsviri vasitəsilə iki qaydalar sistemi termini ilə ifadə edə bilərik: alt qat strukturları yaradan baza sistemi və alt qat strukturlarını üst qat strukturunda əks etdirən transformasiya sistemi. Baza sistemi abstrakt cərgəyə malik elementlər arasında dərin qrammatik münasibətləri əmələ gətirən qaydalar sistemindən ibarətdir (qrammatikanı bilavasitə təşkil edən qaydalar sistemini yazmaq); transformasiya sistemi ötürülmə, permutasiya, əlavə edilmə və s. ibarətdir.

Baza qaydaları yeni cümlələri irəli sürməyə imkan verir (başqa sözlə, onlar belə yazı qaydalarına malikdir: A – S, burada S – baza qrammatikasını bilavasitə təşkil edən ilkin simvoldur); digər rekursiv vasitələr mövcud deyil. Transformasiyalar arasında elələri var ki, alt qat strukturunda uyğun göstərişlər olduqda suallar, imperativ ifadələr və s. onlar vasitəsilə formalaşır.

XVII-XVIII əsrlərdə ifadənin semantik məzmunu ilə onun səs tərəfini eyni zamanda təhlil etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi, belə ki, müasir tənqidçilər onları keçən əsrin dilçilərinin uğursuzluğunun səbəbinə görə deyil, məqsədinə görə qəbul etmirlər. Karteziyan dilçiliyinin mahiyyəti ondadır ki, qrammatik quruluşun əsas xüsusiyyətləri bütün dillərə xasdır və təfəkkür fəaliyyətinin bəzi fundamental xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Məhz bu mülahizə qrammatist-filosofları öz güclərini xüsusi qrammatikada deyil, ümumi qrammatikada birləşdirməyə sövq etdi; bundan da V. fon Humboldtun o barədə əminliyi üzə çıxır ki, alt qat strukturlarının təhlili milli

və fərdi müxtəlifliklərin əsasında duran dilin “ümumi forması”nı müşahidə etməyə kömək edəcək.

Bəzi dil universaliləri mövcud olmalıdır ki, insan nitqinin müxtəlifliyinə sərhəd qoysun. Universal şərtlərin tədqiqi istənilən insan dilinin formasını müəyyənləşdirərək “ümumi qrammatika”nın əsas məsələsi hesab olunur. Bu universal şərtlər öyrənmə üsulu ilə mənimsənilmir, onlar daha çox quruluş prinsiplərini müəyyən edir ki, bu da dilin mənimsənilməsinə mümkün edir; onların mövcudluğu vacibdir ki, insanın aldığı məlumatlar elmə çevrilsin. Əgər bu prinsipləri təfəkkür fəaliyyətinin ilk xüsusiyyəti hesab etsək, onda tamamilə aydın olan bir faktı izah etmək imkanı açılır ki, həmin dildə danışan adam, heç də təhsil prosesində öyrənmədiyi bir çox şeyləri bilir.

Dilçilik nativizminə görə, insan müəyyən dilçilik məlumatına malikdir. Dilçi nativistlər üç iddia irəli sürürlər. Birincisi, dilin bir hissəsi əhatə olunmur və beləliklə, induktiv metodlarla qazanıla bilməz. İkincisi, dilin mənimsənilməsi dilin anlaşılmaz sisteminə əsaslanır. Üçüncüsü, insan təfəkkürünün xüsusi komponenti mövcuddur ki, dili qeyri-insani növlər kimi deyil, özünün açar funksiyası kimi inkişaf etdirir.

N.Xomskinin dil nəzəriyyəsi mentalitetin ən güclü mənasında nativistika adlanır. Onun nativizmi ehtimal edir ki, dil anadangəlmə bacarıqdır, daha doğrusu, insanlar dilin qaydaları barədə məlumatla doğrulurlar ki, bu universal qrammatika (UG) adlanır. Universal qrammatika bütün insan dillərinin quruluşuna əsaslanır. N.Xomski izah edir: *“dil qabiliyyəti genetik cəhətdən müəyyən olunan başlanğıc vəziyyətə malikdir, onun inkişafının normal gedişində bu nisbətən sabit haldır ki, leksikada əhəmiyyətsiz dəyişikliklərə uğrayır. İlkin vəziyyət bütün növlər üçün eynidir. Ənənəvi normaları xüsusi tətbiq edərək biz qrammatikanın mənimsədiyi nəzəriyyəni vəziyyət nəzəriyyəsi və ilkin vəziyyət nəzəriyyəsinə universal qrammatika (UG) adlandırırıq”* [86, s. 14]. Uşaqlar dilini öz inkişafının normal gedişi kimi öyrənirlər, belə ki, onlara universal qrammatika kömək edir. Uşaq öz valideynlərini eşitməyə başlayanda, o, şüursuz olaraq dili başa düşməyə başlayır. A.Ahmadjan və digərləri qeyd edir ki, N.Xomski intuitiv olaraq bilir ki, *“bəzi sözlər var ki, özlərini feil kimi, digərləri isim kimi aparır, və onların fraza daxilində qaydaya düşməsi üçün bir çox*

imkanlar var. Bu bilavasitə böyüklərin öyrətdiyi məlumat deyil, verilən məlumatdır. Dilin öyrənilməsinin belə təsviri N.Xomski tərəfindən “dilin mənimsənilmə vasitəsi” (DSV) adlanır” [64, s. 125].

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar, mahiyyətə cümlə, fraza və qrammatik qaydaların böyük miqdarını canlarına hopdururlar ki, özlərinin əvvəl heç yerdə eşitmədikləri qrammatikalarını yaratsınlar. İki yaşından yeddi yaşa qədər olan dövrdə, dil mənimsənilədiyi vaxtda, uşaqlar öz qrammatikalarını o vaxta qədər düzəldirlər ki, böyüklərin qrammatikası ilə müqayisə edilə bilsin. Bu uşaqlar üçün kritik zaman dövrüdür. Daha doğrusu, uşaq nə qədər ki, istənilən dili eşidir – o, bu kritik dövrü keçdiyi zaman dili əla öyrənəcək. Beləliklə, hər bir uşaq, bu zaman dövründə dili eşitməyərək, bu dildə danışa bilməyəcək. Bu kritik dövrün hipotezası kimi məlumdur.

Dilin prinsiplərinin və gerçək məntiqin şüursuz xarakteri və onların əhəmiyyətli dərəcədə dilin mənimsənilməsində ilkin şərt təşkil etməsi, lakin “təhsil”-in və ya “öyrənmənin” nəticəsi kimi meydana çıxması Kartezian dilçiliyinin ümumi müddəalarıdır. Qısa şəkildə desək, dilin mənimsənilməsi –bunun üçün uyğun olan xarici şərtlər altında nisbətən əlverişli olan bacarıqların inkişafı və yetişməsidir. Mənimsənilən dilin forması əhəmiyyətli dərəcədə daxili faktorlarla əhatə olunmuşdur. Uşaq istənilən dili öyrənməyə ona görə qadirdir ki, insan dilləri arasında fundamental uyğunluqlar vardır, çünki “insan hər yerdə eynidir”. Bundan əlavə, dil qabiliyyətinin formalaşması əqli inkişafın müəyyən “kritik dövr”də optimal sürətdə baş verir.

Mental strukturların anadangəlmə xarakteri barədə cəsur hipoteza rasionalist psixologiyada və təfəkkür fəlsəfəsində irəli sürülərək, qavrama və öyrənmə nəzəriyyələri arasında kəskin fərqi aparılmasının vacibliyini aradan qaldırdı.

Hər iki halda mahiyyətinə görə eyni proseslər yer alır; hissi orqanlardan alınan şərhələr bəzi gizli prinsiplərin yığılı üçün istifadə olunur. Görünür, gizli strukturun ilkin aktivliyi ilə onun sonrakı istifadəsi arasında fərq, təcrübi biliklərin şərhinin (daha doğrusu, determinasiya üçün) ağılın sərəncamına verildiyi zaman mövcud olur. Başqa sözlə, ağılın implisit vəziyyətində həmişə müəyyən olmayan ideyalar, aydın ola bilir, bu zaman onlar mənimsəməni kəskinləşdirmək və gücləndirmək imkanına malikdirlər.

Öyrənmə və qavrama arasında fərqləri qeyd edərək, rasionalistlər hələ də hesab edirlər ki, bu koqnitiv proseslər arasında mövcud olan oxşarlıqlar onların nisbətən üst qat fərqlərini təkrar ortaya çıxarır. Buna görə çox vaxt aydın olmur ki, təhlil obyektinə hesab olunur: ya konkret hissi mənimsəmə ilə əlaqədar dəqiq formalaşmış ideyaların seçimi zamanı öyrənmə və qavrama prosesində fikri fəaliyyət, ya da bu vaxta qədər gizli və qaranlıq olan şeylərin dəqiqləşməsi. Kommunikasiya yalnız ona görə mümkün olur ki, danışan və eşidənin daxili sistemi eyni görünür; nəticədə yaranan alt sistemlərinin ümumiliyi insan təbiətinin oxşarlığı ilə izah olunur

Beləliklə, biz müəyyən etmiş oluruq ki, dilin istifadəsinin yaradıcılıq aspektinin təhlili o mülahizəyə söykənir ki, gerçəklikdə dil və fikri proseslər eynidir; dil bizə fikir və hisslərimizi azad ifadə etmək üçün ilkin vasitələri çatdırır, habelə yaradıcılıq təxəyyülünü işə salır. Dilin iki tərəfi var – daxili və xarici. Cümləni, onun fikri hansı üsulla ifadə etməsi və fiziki görünüşü nöqtəyi nəzərdən, başqa sözlə, onun semantik və fonetik interpretasiyası planında öyrənmək olar. Belə ki, N.Xomski üçün, dilçilik nəzəriyyəsinin mərkəzi problemi adi insanın dil bilgisi arasında onun doğma dili mənimsəyərək əldə etdiyi cüzi bilgi haqqında uyğunsuzluq faktıdır, yəni onun dediklərindən belə nəticəyə gəlirik ki, uşaq dili onu əhatə edənlərin düz və ya səhv dilinə əsaslanaraq əldə edir. Buna baxmayaraq, sonda o, transformasional törəmə qrammatika modelinə uyğun mürəkkəb və xüsusi (spesifik) qrammatikaya malik dilə yiyələnmiş olur, yəni uşağın beynində anadangəlmə mexanizm (“daxili mexanizm”) mövcuddur. Bu mexanizm həm doğma, həm də doğma olmayan dil bacarıqlarının mənimsənilməsində universal qrammatikanın müxtəlif nitq vərdişlərinin əldə edilməsinə imkan yaradır. Nəticədə, uşaq böyüdükcə dil bacarıqlarından müntəzəm istifadə edərək səriştəli nitqini formalaşdırır.

1.3. Noam Xomskinin sintaktik təlimində dil səriştəsi və dildən istifadə

“Dil səriştəsi” (“kompetensiya”) termini N.Xomski tərəfindən XX əsrin ortalarında irəli sürülmüş və semantik cəhətdən “dildən istifadə”, yəni “performans” termininə qarşı qoyulmuşdur. Bu terminlərin mənə fərqi “danışan-qulaq asanın” dil

barədə biliyi və ünsiyyət təcrübəsində və insanın fəaliyyətində dildən istifadə fərqi kimi açılır. Ciddi dilçilik tədqiqatları çərçivəsində qalmağa çalışaraq, N.Xomski real nitq aktlarını nəzərə almayaraq, ciddi-cəhdlə “ideal danışan-eşidəni”, daha doğrusu, dilin abstrakt təsəvvür edilən daşıyıcısını nəzərdə tutur. Real dil daşıyıcısını isə bütün nitq xüsusiyyətləri ilə birlikdə o, linqvistikanın deyil, psixologiyanın, sosiologiyanın, didaktik tədqiqatlarının obyektini kimi təsnif edirdi [60, s. 48; 61, s. 25].

Essensialist kimi, N.Xomski səriştəlilik və səmərəliliyi ayırır. Səriştəlilik – dil bilgisi olub, bütün cümlələrin struktur xüsusiyyətlərini implisit anlaşılmasıdır. *“Səmərəlilik real zaman rejimini özünə birləşdirir və əsas səlahiyyətlə ətraf aləmin pozulması və yaddaşın məhdudlaşması zamanı radikal cəhətdən ayırma bilir”* [61, s. 48].

Səriştəlilik insanlara bütün mümkün qrammatik cümlələri istifadə etməyə imkan verir. Performans bu istifadənin hərgünkü nitqdə şəklini dəyişməsidir. N.Xomski ehtimal edirdi ki, dilçilik nəzəriyyəsi dildən istifadənin əsasında durmalıdır. Daha doğrusu, dilçiliyin predmeti səmərəlilik yox, səlahiyyətdir.

60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəlində N.Xomskinin ardıcılları (bəzi deyilənlərə görə o özü də) bu terminlər altında “dil bacarığı”, daha doğrusu, dil barədə potensial bilik və onun daşıyıcısının dili, və “dil aktivliyi”, daha doğrusu, real şəraitdə real nitqi başa düşürlər. *“Bununla belə, insan nəzəri cəhətdən danışmaq və başa düşə bilmək qabiliyyətinə malikdir və o həqiqətən konkret situasiyalarda danışır və başa düşür”* arasındakı fərqə işarə edərək, bu anlayışların məzmununu D. Slobin dəqiq qeyd edir” [57, s. 23].

Beləliklə, anlayışın inkişafı prosesində qısa zamanda insan faktoru adlanan tərəfə “irəliləmə” baş verir. Bu, dil səriştəsinin yaranması və inkişafı problemini kəskinləşdirdi. D.Slobin və C.Qrin öz əsərində qeyd edir ki, N.Xomskiyə görə, onun əsasında əsas dilçilik kateqoriyalarının (universalilərin) anadangəlmə bilikləri və uşağın “özü üçün qrammatika qurmağı” – dil əhatəsində qəbul olunan cümlələrin təsviri qaydaları durur. *“Bu bilgilər empirik xarakter daşıyır və dilçilik intuisiyası formasında (dil barədə “daxili təsəvvürlər”) və dil daşıyıcılarının dil daxili müşahidələri əsasında fəaliyyət göstərir. Dil bacarığına gəldikdə isə, o, təbii və sosial*

şərtlərə malik elm hesab olunur” [57, s. 36].

N.Xomskinin ideyalarının nəinki dilçilik elmi, habelə psixologiyanın inkişafı üçün əhəmiyyətini inkar etmək mümkün deyil, buna görə bir çox xarici tədqiqatlar ona əsaslanırlar. Bununla belə, *“onun konsepsiyası böyük metodoloji tənqiddə məruz qaldı, bu tənqiddən belə nəticə çıxırdı ki, dil səriştəsi səlahiyyəti anlayışı və onun əsasında yaranan model bir sıra məziyyətlərə malik olaraq psixolinqvistik, psixoloji-pedaqoqik, linqvometodik tədqiqatların məsələlərinə uyğun gəlmir*” [46, s. 34; 110, s. 75-87].

Rus dilinin psixologiyasında, psixodidaktikasında və ayrı-ayrı metodikalarda bugünkü gün belə situasiya özünü göstərir: N.Xomskinin konsepsiyası həqiqətən, bu sahənin ixtisasçıları təmin etmir, lakin “uyğunlaşmaq” termini bizim elmimizdə digər mənada işlənir. *“Bizdə dil səriştəsi (dil bacarığı) daha çox konkret bacarıqların yığılması kimi dil cəmiyyətinin üzvlərinə, digərləri ilə ünsiyyətdə vacib olan nitq kontaktı qurmaq və təhsil qaydası kimi dilə malik olmaq şəklində anlaşılır*” [9, s. 16-26; 26, s. 113-136; 42, s. 127-131].

N.Xomskinin dil səriştəsi (kompetens) və dildən istifadə (performans) anlayışları haqqında danışan F.Veysəlli “Struktur Dilçilik” kitabında yazır: *“Qrammatika yalnız və yalnız dilin qrammatik cümlələrinin törəməsilə məşğul olmalıdır. Söhbət ədəbi dil cümlələrindən deyil, gündəlik həyatda hər bir dil daşıyıcısının işlətdiyi cümlələrin yaranması qaydalarını və şərtlərini açıb göstərməyi bacarmaqdan gedir. Göründüyü kimi, burada həm səriştə (competence), həm də işlətmə, tətbiq etmə (performance) qarşılıqlı əlaqədə götürülür. Qrammatika /Mən sevirəm//, /Mən oxumağı xoşlayıram// kimi dildəşıyıcılarının hər gün, hər saat ünsiyyətdə işlətdiyi qrammatik düzgün cümlələri şərh etməyi bacarmalıdır. Bu o deməkdir ki, /Mən dondurma oxuyuram// kimi cümlə qrammatik cəhətdən düzgün quruluş olsa belə, onları sintaksis öyrənmir*” [10, s.176].

“Ayrı-ayrı müəlliflər bacarıqların sayını və dəqiq ifadəsini vermir, bu da o bacarıqların obyektiv cəhətdən böyük miqdarda olması və onların iyerarxiyasının dəqiq olmaması ilə əlaqədardır (belə cərgə leksikaya, qrammatikaya yiyələnmək, mətni adekvat cəhətdən qəbul etmək və yaratmaq)” [46, s. 47]. Qeyd edək ki, bir çox

tədqiqatçılar “dil səriştəsi” terminindən istifadə etmirlər, onu “dil biliyi”, “dili mənimsəmə” ifadələri ilə əvəz edirlər və ayrı-ayrı bacarıqların cəmini deyil, onların bütöv iri bloklarını nəzərdə tuturlar ki, bu hal müxtəlif peşə sahiblərində üst-üstə düşür [46, s. 48] .

Beləliklə, dil səriştəsi anlayışının sonrakı inkişafına müəyyən yanaşmalar və bu hadisənin özünün öyrənilməsi artıq öz yerini tutmuşdur. Lakin indiki zaman kimi onun məzmununun, inkişafının və ölçüsünün psixoloji problemləri az və qeyri-sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Biz dil səriştəsinin təsvirində iki mümkün yanaşmanı görürük, onlardan biri dilçilik əsaslarına, o biri – psixoloji əsaslara söykənir. Onların hər biri üzərində dayanaq. Buradan dil səlahiyyətinin bütöv struktur kimi öyrənilməsi imkanı – insanın dil təfəkküründə bütün sayılan sistemaltıların vahidliyi durur. Belə yanaşma düzgündür, lakin, bizim fikrimizcə, o, dil strukturunun layihəsini dil səlahiyyəti strukturuna qoymağın qaçılmazlığını ehtimal edir; axırncı çətin ki, birinci ilə bir olsun. Bundan əlavə, belə yanaşma artıq yetkinləşən, böyük insanın kifayət qədər stabil və tam səlahiyyətinə qoyula bilər. Öz inkişaf prosesində və yaranmasında o, belə deyil – bir çox uşaq və pedaqoji psixologiya tədqiqatları sübut edir ki, uşaq dilin müxtəlif sistemaltılarına eyni zamanda və bərabər sürətdə yiyələnir.

İrəli sürülən digər yanaşma psixologiyada nitq ontogenezi barədə yığılan materiallara, psixo və sosiolinqvistikaya, habelə öz tədqiqatlarımıza əsaslanır. Bizim tərəfimizdən dil səlahiyyətinə iki əsas komponenti özündə birləşdirən psixoloji sistem kimi baxılır: ünsiyyət prosesi və fəaliyyətində uşaq tərəfindən yığılan nitq təcrübəsinə aid verilənlər; xüsusi təşkil olunmuş təhsil (məktəb) gedişində dil barədə biliklərə yiyələnmək.

Biz belə hesab edirik ki, psixoloji sistem anlayışı L.S.Vıqotskinin irəli sürdüyü mənada başa düşülür. O, *“psixoloji sistemi ayrılmaz quruluş kimi izah edirdi ki, onun komponentlərinin hər biri yalnız bir-biri ilə əlaqədə (digərləri ilə) fəaliyyət göstərir və yaranır; onların əlaqəsinin özünün və sistem daxilində hər bir komponentin dəyişməsi onun inkişaf prosesini təşkil edir. Belə birləşmələr bir sıra struktur və genetik əlamətlərə malikdir ki, biz onlar üzərində dayanmırıq, belə ki, onlar L.S.*

Vıqotskinin əsərlərindən yaxşı məlumdur” [29, s. 110]. Belə birləşmələrin tərkib hissələrinin ayrılmazlığı onların tədqiqat “parçalanmasının” qeyri-mümkünlüyünü ifadə etmir, prinsipial cəhətdən ayrı-ayrı komponentlərin sistem çərçivəsində tarixini və onların daxili və xarici əlaqələrinin dinamikasını izləmək mümkündür.

Nitq təcrübəsi özündə birləşdirir: a) ana dilinə praktik cəhətdən malik olmaq; b) dil barədə xüsusi biliyə malik olub-olmamasından asılı olmayaraq, onun daşıyıcısı tərəfindən dil üzərində empirik müşahidələrin ümumiləşdirilməsi. Dil səlahiyyətinin xüsusi komponenti kimi nitq təcrübəsini ayıraraq, biz L.S.Vıqotskinin təhsilin iki tipi barədə – *“şifahi və xüsusi təşkil olunmuş təhsil” barədə mülahizəsindən çıxış edirik*” [28, s. 70-78]. Şifahi təhsil L.S.Vıqotski tərəfindən metaforik şəkildə uşağın “öz şəxsi proqramı” üzrə hərəkəti kimi təsvir olunur, bu, hər şeydən əvvəl onunla müəyyən olunur ki, ətraf aləmdən uşaq nəyi isə böyükklərin təsiri və iştirakı olmadan “özü götürür” [28, s. 120]. Əlbəttə, uşaq ətraf aləmdən böyükklərin iştirakı və təsiri olmadan nəyi isə “götürür”. Lakin xüsusi təşkil olunmuş, reqlamentləşdirilmiş təhsil bu zaman həyata keçmir.

Elmi nöqtəyi-nəzərdən tutulan dil barədə biliklər iki əsas aspekti birləşdirir: a) müxtəlif səviyyələrin dil vahidlərinin kateqorial xüsusiyyətləri; b) bu vahidlərin təhlil üsulları (sxemləri) və bu vahidlərin təsviri (məktəb “seçiminin” müxtəlif – fonetik, morfoloji, sintaktik formaları) dilin metabiliklərini təşkil edən elementlər.

Tərkibinə dil səlahiyyəti daxil olan daha geniş sistem kimi, bizim fikrimizcə, dil daşıyıcısının səlahiyyətinə, dil səlahiyyətindən başqa, digər başqa səlahiyyətlər də daxildir: kommunikativ (və onun bir hissəsi kimi – nitq), kulturoloji (və onun bir hissəsi kimi – sosiolinqvistik) və məlum hədlərdə – koqnitiv. Empirik cəhətdən bu əlaqələri biz demək olar ki, hər bir eksperimentdə müşahidə edirik, onlara aid olan faktiki materiallar xüsusi baxış tələb edir.

Belə ki, bu fəslin tədqiqatının məqsədi dil səriştəsini N.Xomskinin sintaktik aspektində öyrənməkdir. Tamamilə adekvat qrammatika cümlələrin sonsuz ardıcılığında cümlənin ideal danışan-qulaq asan tərəfindən necə anlaşıldığını göstərərək, hər birinin struktur təsvirini yaratmalıdır. Bu, təsviri dilçiliyin ənənəvi problemdir və ənənəvi qrammatiklər məlumat çoxluğu verirlər ki, bunun cümlələrin

struktur təsvirinə aidliyi var. Belə ki, özlərinin bütün açıq dəyəri ilə birlikdə bu ənənəvi qrammatiklər o mənada yarımçıqdır ki, onlar əsas vəzifələrini icra etmir, dilin bir çox əsas nizamlılıqlarını ifadə etmirlər. Bu fakt sintaksis səviyyəsində xüsusilə aydın görünür, burada heç bir ənənəvi və ya struktur qrammatika şəxsi nümunələrdən uzağa getmir və yeni yaranan qaydalar hər hansı formalaşma mərhələsinə əhəmiyyətli məsştabda gedib çıxmırlar.

Mövcud olan ən yaxşı qrammatikaların təhlili göstərir ki, bu, empirik detallılığın və ya məntiqi dəqiqliyin deyil, prinsipin nöqsanıdır. Bununla belə, aydın görünür ki, xəritədə əhəmiyyətli dərəcədə qeyd olunmayan ərazini tədqiq etmək, ənənəvi qrammatiklər tərəfindən təqdim olunan, bu qrammatikalarda formal olmasa da qeyd olunan struktur informasiyanın və dilçilik proseslərinin xüsusiyyətlərini böyük müvəffəqiyyətlə öyrənməyə başlamaqdan ibarət ola bilər.

Konkret dilin qrammatikası universal qrammatika ilə tamamlanmalıdır ki, o dildən istifadənin yaradıcılıq aspektini irəli sürür və universal olan dərin nizamlılıqları ifadə edir, bunlar konkret qrammatikanın özündən çıxarılır. Yalnız universal qrammatika ilə tamamlandıqdan sonra həmin dilin qrammatikası danışan-qulaq asanın səlahiyyəti barədə tam məlumat verir.

Əsas mövzuya qayıdaraq, qeyd edə bilərik ki, yeni yaranan qrammatika adı altında biz sadəcə qaydalar sistemini başa düşürük, bunlar bəzi eksplisit və yaxşı müəyyən olunmuş şəkildə cümlələrə struktur təsvirini verir. Dili bilmək özünə sonsuz miqdarda cümlələri gizli başa düşmək qabiliyyətini birləşdirir. Buna görə yeni yaranan qrammatika elə qaydalar sistemi olmalıdır ki, bu zaman onlar sonsuz miqdarda çox strukturu təkrar edə və yarada bilsinlər. Bu qaydalar sistemi yeni yaranan qrammatikanın üç əsas komponentinə – sintaktik, fonoloji və semantik komponentinə qoyula bilər.

Qrammatikanın sintaktik komponenti hər bir cümlə üçün alt qat strukturunu göstərməlidir ki, bu onun semantik şərhini müəyyən edərək, üst qat strukturu yəni, onun fonetik şərhini ifadə etsin. Birinci semantik komponentlə, ikinci – fonoloji komponentlə şərh olunur.

Ehtimal etmək olardı ki, alt və üst qat strukturları həmişə bərabər olacaqlar.

Transformasiyon qrammatikanın mərkəzi ideyası ondan ibarətdir ki, bu strukturlar ümumiyyətlə fərqlidir və üst qat strukturu bir çox müəyyən formal əməliyyatların, daha elementar növ obyektlərin tətbiqinə məruz qalır ki, bunlar “qrammatik transformasiyalar” adlanır. Əgər bu, düzdürsə, o zaman sintaktik komponent hər bir cümlə üçün alt və üst qat strukturları yaratmalı və onları bir-biri ilə uyğunlaşdırmalıdır.

Formativlərin bilavasitə real zəncirinin düzülüşünün təşkili üst qat strukturunun izahı üçün adekvat ola bilər, o qətiyyətlə alt və üst qat strukturlarının izahı üçün adekvat ola bilməz. Sintaktik komponentin bazası qaydalar sistemidir ki, çox məhdud şəkildə baza zəncirlərini yaradır, onlardan hər biri onunla struktur təsvir bağlılığına malikdir, bunlar strukturu təşkil edən baza göstəricisi və ya baza S – göstəricisidir. Bu baza S – göstəriciləri elementar vahidlər olub, onlardan alt qat strukturu yaranır. Dilin hər bir cümləsinin əsasında baza S – göstəricilərinin ardıcılığı durur ki, onların hər birindən sintaktik komponentin bazası yaranır. Biz bu ardıcılığı cümlənin əsasında dayanan cümlənin bazisi adlandıracağıq. Bazadan əlavə, yeni yaranan qrammatikanın sintaktik komponenti transformasiyalı subkomponentə malikdir. O, cümlənin bazisinin üst qat strukturunun yaranması ilə məşğul olur.

Tərkibində bir baza S – göstəricisi olan cümlələrdə bazis kimi xüsusi çoxluqaltı ayıra bilərik ki, bunlar “nüvə cümlələr” adlanır. Bunlar xüsusi sadə cümlələr növü olub, öz yaranışları üçün transformasiya aparatını minimal dərəcədə özlərinə cəlb edirlər. Verilən izahatın bir çox yerlərində faktları azaldaraq deyə bilərik ki, əsasda dayanan baza zənciri elə cümlənin özüdür və baza S – göstəricisi alt qat strukturu olduğu kimi, həm də üst qat strukturudur.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, dil sərəştəsinin strukturunun dilçilik əsaslarına müraciət edərək yadda saxlamaq lazımdır ki, dil özünün bütün səviyyələri ilə birlikdə bir vahid (sistemaltı) təşkil edir: fonetik, morfoloji, leksik, frazeoloji, sintaktik. Deməli, formalaşan dil sərəştəliliyində dilin bütün bu sistemaltıları eyni zamanda və qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunmalıdır.

I FƏSİL

NOAM XOMSKINİN SINTAKTİK TƏLİMİNDƏ ÜST QAT PROBLEMİ

2.1. Cümlənin üst qatının müəyyənləşməsi kriteriyaları

Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, N.Xomskinin təklif etdiyi törəmə modeli çərçivəsində cümlələrin alt və üst qat strukturlarına dair konseptual bir yanaşma tətbiq olunur [93]. V.J.Kuk qeyd edir ki, N.Xomskiyə görə, *“üst quruluş birbaşa eşitdiyimiz və oxuduqda qəbul etdiyimiz strukturudur. Alt qat strukturu isə söyləmin mənası ilə bağlıdır. Eyni zamanda üst və alt qat strukturlarına malik olan cümlələr də var. Bundan başqa üst qat quruluşdan ibarət iki alt semantik strukturlu (yəni semantik şərhin iki variantlarından ibarət) ifadələr də mövcuddur. Eyni zamanda, alt qat strukturu cümlənin mənasını təşkil edir və üst qat strukturu isə bu mənanın səs və ya qrafik tərzidir”* [93].

“Generativ qrammatika”, N.Xomskiyə görə, *“bir cümlənin alt qat strukturunu təsvir etməyə və onun əsasında bir çox sintaktik cəhətdən düzgün üst variantlarını yaratmağa imkan verən bir sıra qaydalardan ibarətdir edir”* [68, s. 38]. “N.Xomski alt qat strukturu üst qat strukturuna keçməsi (törəməsi) üçün bir sıra qaydalar tətbiq edir (əvəzətmə qaydaları, permütasiya, bəzi elementlərin özbaşına daxil edilməsi, digər elementlərin istisna edilməsi), həmçinin otuzə yaxın transformasiya qaydalarını da təklif edir (passivasiya, əvəzətmə, bərpa, əlaqə, ellips və s.). Bütün bunlar, törəmə-generativ nəzəriyyəyə əsaslanaraq, dilin anadangəlmə prinsipini təmsil edir” [34, s. 154]. Törəmə qaydalarından danışan F.Veysəlli yazır: *“Əvəzətmə metodu ilə cümlənin bir hissəsi başqası ilə əvəz olunur. Məsələn, /Əhməd hər gün idman edir//; /Əhməd müntəzəm olaraq idman edir//; /Əhməd hərdənbir idman edir// və s.”* [11, s. 211]. Permutasiya haqqında danışan F.Veysəlli qeyd edir ki, *“permutasiyada ifadəki sözlərin və ya cümlədəki söyləmlərin yerini dəyişməklə yaranan, özü də əməliyyatın nəticəsində düzgün və strukturca ciddi dəyişiklik aparılmayan cümlə başa düşülür. Məsələn, /Uşaqlar uzun müddət Əhmədi və Turalı gözlədilər//; /Uşaqlar uzun müddət Əhmədi gözlədilər, Turalı//; /Əhmədi və Turalı uşaqlar uzun müddət gözlədilər//.*

Burada /Əhmədi və Turalı/ tərkibini konstituent kimi götürmək olar, çünki onların yerdəyişməsi buna əsas verir” [11, s. 213-214].

“Alt və üst qat strukturları” anlayışı dilçiliyin terminoloji repertuarında 50-ci illərin sonunda yaranmışdır. Rus qrammatisti professor L.S.Barxudarova görə, *“alt və üst qat anlayışları ilə bağlı olan “daxili” və “xarici” qrammatika anlayışı ilk dəfə elmə Ç.Hökət tərəfindən 1958-ci ildə gətirilmişdir*” [27, s. 15-16]. Transformasional qrammatikada üst qat strukturu cümlənin xarici forması adlandırılır. Alt qat strukturundan fərqli olaraq (cümlənin mücərrəd təmsil olunması), üst qat strukturu danışla bilən və eşidilən cümləyə uyğun gəlir. Üst qat strukturunun konsepsiyasının modifikasiya edilmiş versiyası (surface-üst) S – struktur adlanır. Transformasional qrammatikada alt qat strukturu söz-struktur qaydalarının köməyi ilə düzəlir və üst qat strukturu bir sıra dəyişikliklər nəticəsində alt qat strukturundan törəyir. Buna baxmayaraq, *“eyni cümlə və ya fraza iki səviyyəli strukturdan ibarət ola bilər: alt və üst qatlardan*” [27, s. 13].

Transformasiya iki əsas üst qat strukturunun eyni strukturdan qorunub saxlanılmasını nəzərdə tutur və hətta onlar bir-birindən fərqlənsə belə, eyni mənə daşıya bilər. Transformasional qrammatikada üst qat quruluşunun alt qat quruluşundan əhəmiyyətini ayırmaq üçün qrammatik qaydalar mövcuddur. Ana dili olan hər bir insanın bu qrammatika haqqında anlayışı vardır. Dilçilər bu sahədə hələ eyni mükəmməlliyə və tamlığa nail ola bilməyiblər, lakin bu onların işinin məqsədidir. Alt qat quruluşu bir qaydaya (ya da qaydalara) məruz qala bilər və son nəticə söylənə bilən ardıcılıqdır. Qayda, ardıcılığı transformasiyaya məruz qoyur, heç bir transformasiya qaydası mənanı dəyişə bilməz. Belə ki, çevrilmə (transformasiya) bir cümlə quruluşunun mənada dəyişiklik edilmədən başqa bir cümlə quruluşuna çevrildiyi dəyişiklik prosesidir. Beləliklə, *“alt qat strukturunun üst qat strukturuna dəyişməsi transformasiyadır. Bu proses elementar transformasiya adlanır*” [194]. Elementar transformasiya qoşma, əvəzlənmə və silinmədən (düşmədən) ibarətdir. Qoşma bir quruluşun eyni tipli daha böyük tərkib (konstituent) yaratmaq üçün başqa biri ilə bağlı olduğu prosesdir. Məsələn, biz deyirik ki, “should not go” (getməməlisən) kimi cümlədə “not” hissəciyi köməkçi söz “should” ilə

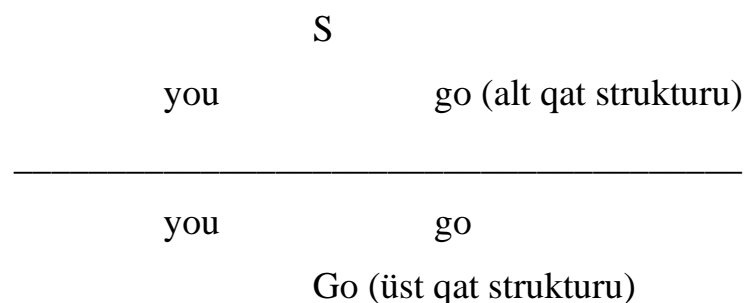
birdəşərək inkar forma əmələ gətirir. Əvəzlənmə söyləm və cümlələrdə başqa bir ifadədən istifadə edərək əvəz edilə biləcək ifadəni müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən üsuldur. Məsələn, “Sultan reads better than you” (Sultan səndən yaxşı oxuyur) ... “Sultan reads more quickly” (Sultan daha sürətli oxuyur). Nəhayət, transformasiyanın axırncı növü – silinmə (düşmə) – beş tiptən ibarətdir:

1. İsmi söyləmin silinməsi (düşməsi): cümlədəki isim düşür (silinir), məsələn: “Murad can play the piano, and the dog can play the piano too” ... Murad can play the piano, and the dog can too “Murad can play the piano, and the dog can play the piano too”, “Murad can play the piano, and the dog can too” cümləsinə çevrilir. Aydınır ki, ikinci cümlədə “the piano” sözü düşür, çünki “the piano”, “can” modal feilindən sonra tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir.

b. Feili söyləmin silinməsi (düşməsi): bu halda silinən konstituent feili söyləmdir, məsələn: “Əsgərlər şəhərə hücum etməkdən etiraz etdilər, çünki qorxurdular şəhərə hücum etməyə” ... “Əsgərlər şəhərə hücum etməkdən etiraz etdilər, çünki qorxurdurlar”.

2. Bağlayıcı feilin düşməsi. Bağlayıcı feilin düşməsində düşən konstituent “to be” feili olur, məsələn: “Speaking aloud” ... “Three women are speaking aloud”.

d. Əmr cümləsinin düşməsində ismi söyləm (NP) silinir. Məsələn: You go (alt qat strukturu) ... Go (üst qat strukturu). Alt qat strukturundan üst qat strukturuna (Jump) çevrilmə sadə transformasiya qaydasıdır. Transformasiya qaydasına görə, “you” olan ismi fraza söyləm-struktur qrammatikasına uyğun dəyişir. Bu proses aşağıdakı “ağac” diaqramında təsvir olunmuşur [182]:

e. Digər silinmə (düşmə). Məsələn, “Qorqud was arrested by the police and Ali was too” (Qorqud polis tərəfindən həbs olunub, Alı da). Hər iki cümlə tamamlanmış cümlədir və “and” bağlayıcısı ilə bağlanıb. Bağlayıcıdan sonra istifadə olunan cümlə

eliptik cümlədir. Eliptik cümlənin mənası ondan əvvəl gələn cümlənin mənasından aslıdır. Belə ki, “Alı was too” cümləsinin mənası “Qorqud was arrested by the police” cümləsindən aydındır. Qeyd etməliyik ki, təhlil olunan cümlənin söyləm struktur qaydası NP Aux VP-dən (yəni ismi söyləm, köməkçi feili söyləmədən) ibarətdir.

Q.V.Ramişvili qeyd edir ki, “*Noam Xomskinin “alt” və “üst” strukturunun, V.fon Humboldtun və A.A. Potebnyanın “dil və sözün “daxili” və “xarici” formasına uyğun gəlməsi haqqında çox danışılır*” [55, s. 22]. Ümumiyyətlə, bu uyğunluğu dilin obyektiv tərəfi – “daxili forması”, “alt qat strukturu” (dil kollektivi tərəfindən ümumi qəbul olunan) və dilin subyektiv tərəfinin – “xarici forması”, “üst qat strukturu” ayrılıqda hər danışan insanın nitqində müxtəlif, fərdi qəbul olunan) əlaqəsi ilə izah etmək olar. Dil haqqında danışarkən A.A.Potebnya belə fikrə gəlir ki, “*dil məzmunundan ibarətdir, belə ki, şəxsi-obyektiv adlanan digər məzmun formasıdır və hər bir şəxs üçün fərqlidir*”, yəni ümumi daxili qaydalar və invariant struktura görə müxtəlif nitq xüsusiyyətlərinə malikdir” [54, s. 99-100].

N.Xomskinin törəmə qrammatikasından danışan F.Veysəllinin fikirlərini xatırlatmamaq olmur. Belə ki, o qeyd edir: “*Noam Xomskinin sintaktik təlimi üç modeldən ibarətdir. Üçüncü model transformasiya modelidir*” [10, s. 264]. N.Xomskiyə görə, “*bu modeldə transformasiyalar hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi deyil, bu cür halqaları digərlərinə çevirmə qaydalarıdır*” [10, s. 264]. Belə ki, yenə N.Xomskiyə görə, “transformasional qrammatikanın mərkəzi ideyası ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, həm alt, həm də üst qatların eyni olmasına baxmayaraq, onlar arasında fərq mövcuddur. Üst qat “*qrammatik transformasiyalar*” adlanan müəyyən formal əməliyyatların daha elementar obyekt üzərində daima tətbiqi nəticəsində müəyyənləşdirilir” [69, s. 16-17]. Daha sonra o, əlavə edir ki, “*formativlərin aktual zəncirinin konstituent təhlili (labeled bracketing) üst qat strukturu üçün münasibdir, və bunun alt qat struktura heç bir aidiyyəti yoxdur. Bundan başqa, generativ qrammatikanın sintaktik komponenti transformasional alt komponentdən ibarətdir. Cümlənin, yəni onun üst qat strukturunun generasiyası (dəyişməsi) ilə bağlıdır*” [69, s. 18].

Alt və üst qatın cümlədəki funksiyasından danışan F.Veysəliyə görə, “*hər iki struktur müxtəlif ola bilər*”. Onun verdiyi misala müraciət edək: Azərbaycan dilində /Azər sevgilisini əvvəlcə vağzala, sonra isə dəli olmağa çatdırdı// cümləsində /vağzala/ və /dəli olmağa/ qrammatik cəhətdən eyni funksiyaya malikdir. Bu cümlə dinləyəndə təəccüb doğura bilər. Ancaq biz desək ki, /Azər sevgilisini əvvəlcə vağzala, sonra isə dəli olmağa çatdırdı// və /Azər sevgilisini əvvəlcə dəli olmağa, sonra isə intihara çatdırdı// görürük ki, bu iki cümlədə daxili əlaqə çox müxtəlifdir. Birinci halda hər iki cümlədə subyekt kimi Azər çıxış edir, ikinci cümlədə isə vəziyyət zərfinin subyektini kimi Azər yox, sevgilisi çıxış edir. Deməli, üst qatda eyni ardıcılıq olsa da, alt qatda ikimənalılıq dərhal nəzərə çarpır [11, s. 154].

İngilis alimi Aarts qeyd edir ki, “alt və üst qat strukturları bir-birinə əks olan terminlər kimi istifadə olunur, alt qat strukturu məna ifadə edir, üst qat strukturu isə bizim gördüyümüz aktual cümlədir”. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, alt və üst qat strukturları 1960-cı və 70-ci illərdə amerikalı dilçi N.Xomski tərəfindən məşhurlaşdı. Bununla bağlı DAuqustino C.Finçə istinadən qeyd edir: “*Son illər bu terminologiya dəyişmişdir, yəni alt qat strukturu “A (Deep structure)” və üst qat strukturu “Ü (Surface structure)” adlandırılmağa başladı; “alt qat” daha dərin, əsaslı, “üst qat” isə səthi mənaya uyğun gəlir. Buna baxmayaraq, transformasional qrammatikanın prinsipləri müasir dilçilikdə hələ də çox aktualdır*” [96, s. 237].

D.Kristala görə, “*qrammatikanın fonoloji komponenti hesab olunan sintaktik təmsilçinin son mərhələsi, cümlənin üst qat strukturu ifadə etdiyimiz və eşitdiyimiz cümlə strukturuna çox uyğundur. Son illər törəmə tədqiqatlarında çox tənqid olunmasına baxmayaraq iki səviyyədən ibarət qrammatik struktur konsepsiyası dilçilikdə geniş yayılmışdır. Alternativ konsepsiya üst qat strukturunu birbaşa alt qat strukturundan tamamilə kənara çıxararaq semantika səviyyəsinə aid edir. “Üst qat qrammatikası” termini bəzən cümlənin səthi xüsusiyyətləri üçün qeyri-rəsmi bir termin kimi istifadə olunur*” [95, s. 26]. “*Alt qat strukturu cümlənin başlıca formasıdır, köməkçi inversiya və wh-önlüyü kimi qaydalara uyğun tətbiq olunur. Üst qat strukturu isə müvafiq morfoloji və fonoloji qaydaların istifadəsi nəticəsində yaranır. Belə ki, cümlənin üst qat strukturu fonetik təmsilçi kimi təqdim olunur*” [104, s. 57].

Üst qat strukturunun strategiyaları haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin üst qat strukturu çox vaxt qeyd olunan sintaktik təmsilçinin bir növ ipucu kimi çıxış edir. Əsas yanaşma ipucları və bizə sintaktik strukturu müəyyən etmək imkanı yaradan bir neçə sadə strategiyanın istifadəsindən ibarətdir. Bu fikrin ən erkən əhatəli şərhı C.Bever, C.Fodor və V.Garrettə aiddir. Tədqiqatçılar bir sintaktik təmsilçidən istifadə edən bir sıra strategiyaları hərtərəfli tədqiq etmişdirlər. Güman ki, ən sadə nümunə bizim gördüyümüz və ya duyduğumuz “a” və ya “the” kimi determinantlardır (müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər). İkinci bir nümunə isə söz sırasının ingilis dilində dəyişkən olmasına baxmayaraq, isim-feil-isim kimi ümumi quruluşun MFT (mübtəda-feil-tamamlıq) adlanan kanonik cümlə strukturunun qurulmasıdır. Yəni biz eşitdiyimiz və ya oxuduğumuz cümlələrin əksəriyyətində isim ilk olaraq mübtəda, sonra isə tamamlıq kimi çıxış edir. *“Əslində bu strategiyadan istifadə etdikcə, nəyisə bizə anlatmaq uzun bir yola bənzəyir. Əvvəlcə daha sadə strategiyaları tətbiq etməliyik və onlar işə yaramazsa, digərlərini sınımalıyıq”* [178, s. 156].

Üst qat strukturu haqqında danışan N.Xomski qeyd edir: *“Bir dilin törəmə qrammatikası alt qat strukturu, üst qat strukturu isə, fonetik təmsilçi, semantik təmsilçi və digər formal strukturlardan ibarət saysız-hesabsız struktur təsvirlərinin toplusunu müəyyənləşdirir. Alt və üst qat strukturları ilə bağlı qaydalar, yəni “qrammatik transformasiyalar”, təfərrüatı ilə araşdırılmış və olduqca aydın başa düşülmüşdür. Üst qat strukturu və fonetik təmsilçilər ilə bağlı qaydaları da yaxşı anlamaq olur (məsələn hələ də mübahisəli olaraq qalır). Görünür, həm alt, həm də üst qat strukturu mənanın müəyyənləşdirilməsində rol oynayır. Alt qat strukturu mənanın müəyyənləşdirilməsinə daxil olan predikasiya, modifikasiya və s. qrammatik əlaqələri təşkil edir. Digər tərəfdən, fokus və presuppozisiya məsələləri, mövzu və şərhlər, məntiqi elementlər və pronominal istinadlar qismən üst qat strukturu ilə müəyyən olunur. Bu halda məna təmsilçilərinə aid olan sintaktik struktur qaydalarını yaxşı anlamaq olur. Əslində, “məna təmsilçiləri” və ya “semantik təmsilçilər” anlayışı özü olduqca mübahisəlidir. Qrammatik mənanın müəyyənləşdirilməsi və “praktik düşüncələr”, “fakt və inam məsələləri” və “ifadənin məzmunu” arasında kəskin fərq*

qoymaq mümkün deyildir” [91, s. 26].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, cümlənin üst qatı fonetik və sintaktik təmsilçilərdən ibarət komponentlərə malikdir, lakin cümlənin alt qatına isə semantik təmsilçilərin komponentləri daxildir. Cümlənin üst qatının adı çəkilən əsas təmsilçiləri onu formal təmsilçilərdən fərqləndirməyə imkan yaradır. Bu məsələnin ətraflı araşdırılması növbəti paragrafda təsvir olunur.

2.2. Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər başqa təhlillərdən fərqi

Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi dəqiq anlamaq üçün, cümlə sintaksisi səviyyəsində təhlil nəzər salınmalıdır. Linqvistik tədqiqatların hazırkı mərhələsində cümlə sintaksisi aşağıdakı əsas aspektlər əsasında tədqiq olunur: cümlə üzvləri (və ya statik sintaksis), aktual üzvlənmə (və ya dinamik sintaksis), sintaqmatik üzvlənmə və parentetik əlavələr. Çoxölçülü sintaktik tədqiqatın məqsədəuyğunluğu rus və xarici dilçilərin əsərlərində ətraflı şəkildə araşdırılaraq, ilk növbədə, insan nitqinin öyrənilməsinə imkan verən səs-yazma və səs-analizi mexanizminin inkişafına əsaslanır. Beləliklə, çex alimi F. Daneş sintaksisin üç əsas səviyyəsini müəyyən edir: 1) qrammatik struktur səviyyəsi; 2) semantik struktur səviyyəsi; 3) cümlə təşkilinin səviyyəsi [37, s. 20]. Öz növbəsində A.İ.Smirnitski cümlə strukturunda sxem təklif edir: 1) subyekt və predikat; 2) qrammatik mübtəda; 3) leksik mübtəda və leksik xəbər; 4) hərəkət edən (icraçı) və hərəkət [59, s. 78].

Cümlə strukturunun təhlilinə müxtəlif yanaşmalar V.Z.Panfilov və M.M.Quxman tərəfindən təklif olunur. Belə ki, V.Z.Panfilov [51, s. 45] cümlənin iki səviyyəli təhlilini təsvir edir: sintaktik və linqvo-qrammatik. Qeyd edək ki, V.Z.Panfilov cümlənin semantik səviyyəyə ayrılmasını inkar edir.

M.M.Quxman cümlə strukturunu təhlil edərkən qeyd edir: 1) “köhnə” və “yeni” və ya “subyekt” və “predikat” terminləri ilə təsvir edilən aktual üzvlənmənin səviyyəsi; 2) “agens”, “pasiens” və “əlamətin adı” terminlərindən istifadə edərək real semantik əlaqələrin növlərinin müəyyənləşdirilməsi səviyyəsi; 3) “subyekt”, “xəbər”, “tamamlıq” və s. ilə ifadə olunan sintaktik vahidlərin səviyyəsi [188].

F.Veysəlli cümlədə subyekt və obyekt arasındakı əlaqə haqqında danışarkən yazır: *“Subyekt və obyekt anlayışları funksional elementlər kimi üst qata aid edilir, onlara da alt qatda ənənəvi mənada hallar, başqa sözlə aktantlar uyğun gəlir “hərəkətin icraçıları, semantik rollar”* [11, s. 188]. Məsələn:

- 1) /Anar almanı kəsdi//;
- 2) /Anar almanı bıçaqla kəsdi//;
- 3) /Bıçaq almanı kəsdi//;
- 4) /Alma kəsildi//.

Yuxarıdakı verilən cümlələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, icraçı (agens) ilə təsirə məruz qalan (pasiens) arasında eyni münasibət mövcuddur. Anar agentiv funksiya yerinə yetirir və feilin əsl icraçısıdır. Alma isə obyektidir, həm də təsirə məruz qalan obyektidir. Bıçaq isə hərəkətin icrası üçün alətdir. F.Veysəllinin dili ilə desək, *“bununla da alt qatda iki müxtəlif subyektlərin aktivdə və ondan düzələn passivdəki subyektlər arasındakı “qeyri-məntiqi” fərq aradan qaldırılmış olur. Yəni /pəncərə/ obyektidir, özü də hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektidir. /daş/ həmişə alətdir, zamanca hərəkətin fiziki cəhətdən canlı olmayan instrumentdir. Instrumental sahənin məhdudluğu üçün səbəb semantik rol kimi götürülür, o da müəyyən mənada instrumentin qeyri-iradi tətbiqini ört-basdır edir”* [11, s. 189].

“Predikat” konsepsiyası T.P.Lomtev tərəfindən yaxşı müəyyən edilir: *“əsas predikat obyektlər və onların aralarındakı əlaqələri müəyyən edən ifadənin məzmunu kimi”* [47, s. 74]. Bir tərəfdən, cümlə üzvlərinin anlayışını, predikat obyektlərin və onların əlaqələrinin təsəvvürünü müqayisə edərək, müəllif mübtədə, tamamlıq və bəzi zərfləri məzmunu görə əsas predikat obyektlər olduğunu qeyd edir; mənanı aydınlaşdıran xəbər və həmin zərflər predikat obyektlər arasındakı əlaqəni ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə müasir dilçilikdə “predikat” termini bir neçə mənada işlədilir:

- 1) iki tərkibli cümlənin əsas üzvü kimi “xəbər” termininin əvəzinə;
- 2) düşüncə tərzinin məntiqi formalarının üzvlərindən birinin adı kimi (subyekt-predikat);
- 3) ifadənin semantik strukturunun əsas komponentinin adı kimi [47, s.48].

Bu halda predikat aktant adlı iştirakçuları olan vəziyyəti və hadisəni bildirir. Beləliklə, müasir elmi işlərin əksəriyyəti sintaktik strukturun üzvlənməsində nəyinki leksik-qrammatik, həm də məntiqi-semantik səviyyənin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

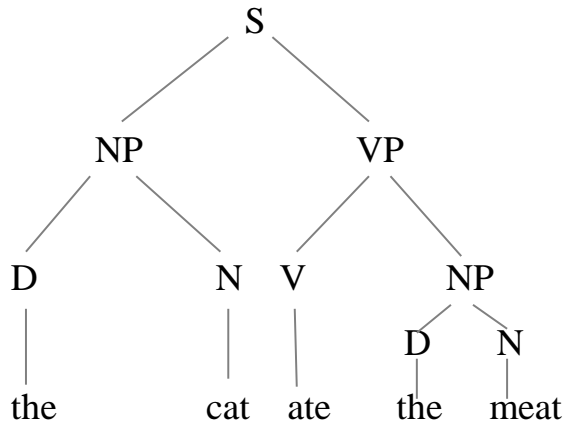
“Cümlə”, S.D. Kanselsonun əsərlərində “predikat və arqumentlər terminləri kimi təsvir edilən propozisiyanın əks olunması hesab olunur” [43, s. 138]. Amerika dilçiliyində cümləyə bu cür yanaşma Ç. Filimor tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Cümlədə sintaktik semantika və ya müxtəlif əlaqələrin semantik təfsiri geniş yayılmışdır. Sintaksisin bu aspektində T.B.Alisovun, N.D.Arutyunovanın, V.V.Bogdanovun, V.G.Qakın, İ.P.Susovun, L.Çeyfin və digərlərinin işləri yerinə yetirilmişdir [20, s. 305-309]. Cümlə təhlilinin formal qrammatik və semantik səviyyələri bir-birinə bərabər deyil, izomorfik deyildir. Bu səviyyələrdən müəyyən bir nisbət formal və semantik xüsusiyyətlərə əsasən cümlənin struktur dərinliyini müəyyənləşdirmək baxımından həyata keçirilir.

Sintaksisin semantika ilə əlaqəsi haqqında fikirlərə N.Xomskinin generativ qrammatikasında da rast gəlmək olar. Generativ qrammatika N.Xomskinin iyerarxiyasının köməyi ilə təsvir və müqayisə edilir. Bu iyerarxiyaya görə, bir neçə növ formal qrammatikalar ayrılır. Sadə növlər içərisində müntəzəm qrammatikalar mövcuddur; N.Xomski, bunların, bütün təbii dillərdə olduğunu deyir [190].

Daha yüksək səviyyədə kontekstdən azad qrammatikalardır. Belə bir qrammatika ilə cümlənin törəməsi törəmə-ağacı [182] kimi təsvir edilə bilər. Generativ qrammatika ilə məşğul olan dilçilər tez-tez belə bir ağacı tədqiqatın əsas obyektinə götürürlər. Bu baxımdan, cümlə sadəcə sözlərdən ibarət bir zəncir deyildir. Bunun əvəzinə, əlaqəli (ardıcıl) sözlər iyerarxiyalı ağac quruluşu yaratmaq üçün başqa söz və tərkiblərlə birləşən tərkiblərdən ibarət olur. Məsələn, “The Cat ate the meat” (pişik əti yedi) cümləsi üçün sadə ağac quruluşunun törəməsi belədir. Təyinedici “the” və “cat” ismi “the cat” ismi söyləmini əmələ gətirir. İkinci ismi söyləmə “the meat”, “the” təyinedicisi “meat” ismindən əmələ gəlir. “Ate” feili isə ikinci ismi söyləmələ birləşir, yəni “the meat” ilə, və beləliklə, “ate the meat” feili söyləmə əmələ gəlir. Nəhayət, ilk ismi söyləmə, “the cat”, feili söyləmə – “ate the meat”

– ilə birləşərək cümlə tamamlanır. Aşağıdakı ağac diaqramı bu törəməni və yaranan strukturu bildirir:

Şəkildə gördüyümüz ağac həmçinin sözləmə yaradan (phrase maker) adlandırılır. Onlar adətən mətn daxilində daha sərbəst şəkildə təmsil oluna bilər; bu formatda yuxarıda verilən cümləni aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: [S [NP [D The] [N cat]] [VP [V ate] [NP [D the] [N meat]]]]

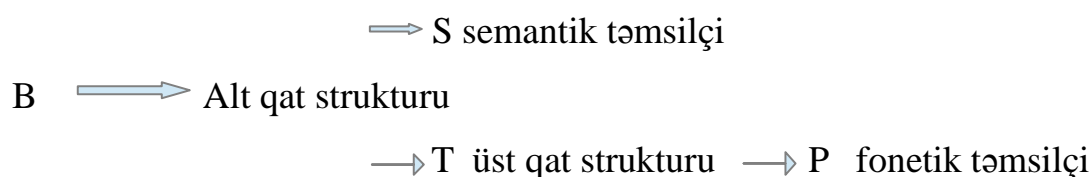
M.A.Romyer yazır: “N.Xomski mübahisə edirdi ki, sözləmə strukturlu qrammatikalar təbii dilləri təsvir etmək üçün uyğun deyil və transformasional qrammatikanın kompleks sisteminin əsasını qoydu” [164, s. 97-100].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, N.Xomskiyə görə, “qrammatikanın sintaktik komponenti cütlər əmələ gətirməlidir: burada “D” alt qat strukturu, “S” isə üst qat strukturdur. “S”-üst qat strukturu formativlər və birləşdiricilər ardıcılığının işarələnmiş mötərizələridir. “D”-alt qat strukturu işarələnmiş mötərizə olub, qrammatik funksiyaların müəyyən əlaqəsini və təşkil olunduğu elementlər və element qrupları arasındakı qrammatik əlaqələri təyin edir. Aydındır ki, sintaktik komponent sonlu sayda qaydalara (və ya qayda sxemlərinə) malik olmalıdır, lakin bu qaydalar elə təşkil olunmalıdır ki, dilin hər bir izah edilən cümləsinə (fonetik və semantik cəhətdən izah edilən) biri uyğun olmaqla, alt və üst qat strukturları sonlu sayda cütləri (D, S) əmələ gətirə bilsin. Prinsip etibarilə, bu cür sistemin təşkil olunmasının müxtəlif üsulları vardır. F.Veysəllinin dili ilə desək, “transformasiya qaydalarını başa düşmək üçün F.Palmerə müraciət edək: biz cümlədəki münasibətlər haqqında ümumi fikir irəli sürə bilərik. Biz fəal cümlənin passiv cümləyə çevrilməsinə dair fikir söyləyə bilərik: biz isimlərin və ya ismi sözləmənin yerini dəyişib “by” sözü əlavə

etməklə onu ikinci cümləyə-passivə çevirə bilərik və eyni zamanda feili aktivdən passivə çevirə bilərik” [11, s. 163].

Bizi maraqlandıran məsələ alternativlər və müxtəlif növ dil hadisələrinin geniş əhatəli izahıdır. Universal qrammatikanın digər aspektləri ilə birlikdə, biz burada empirik suallardan bəhs edəcəyik; həlledici sübutun əldə edilməsi çətin ola bilər, lakin biz buradan bu məsələdə, prinsip etibarilə, doğru və yalnızın olmaması qənaətinə gələ bilmərik. Gəlin bu iki qayda sistemini sintaksisin, müvafiq olaraq, baza və transformasional komponentləri adlandıraraq. Əsas sistem daha sonra iki hissəyə bölünür: kateqorial sistem və leksika. Sintaksisin bu üç alt hissəsinin hər birinin yerinə yetirdiyi öz konkret funksiyası vardır və görünür, onların forma və qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən ciddi universal məhdudiyətlər mövcuddur. O zaman qrammatikanın ümumi strukturu N.Xomskinin təklif etdiyi aşağıdakı diaqramda təsvir edildiyi kimi olacaqdır [91, s. 26].

Diaqram 2.1.

S çevirməsi semantik, T çevirməsi transformasion və P çevirməsi isə fonoloji komponent ilə həyata keçirilir. Baza sistemi ilə alt qat strukturlarının əmələ gəlməsi (B əməliyyatı ilə) kateqorial sistem və leksikanı müəyyən edir. Leksika leksik toplular yığınıdır; hər bir leksik giriş, öz növbəsində, müxtəlif növ xüsusiyyətlərin toplusu kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bunların arasında artıq qısa şəkildə bəhs etdiyimiz fonoloji və semantik xüsusiyyətlər vardır. Fonoloji xüsusiyyətlər mövqeyinə görə nömrələnir (birinci, ikinci və s.); bundan başqa, qanunauyğunsuzluğun olduğu hallarda onların hər birinin universal fərqləndirici xüsusiyyətləri (burada onların kateqorial funksiyası nəzərdə tutulur) nömrələnir. Semantik xüsusiyyətlər “lüğəvi təyini” özündə əks etdirir. Daha öncə qeyd edildiyi kimi, bunların bəziləri ən azı mücərrəd olmalıdır; bundan başqa, onların arasında bəzən “sahə strukturu” adlandırılan müxtəlif növ daxili əlaqələr ola bilər. Bununla

yanaşı, leksik girişlər və onları müəyyən edən sintaktik xüsusiyyətlər müəyyən qaydaları özündə ehtiva edir [83, s. 26].

Leksik girişlər ilə yanaşı, leksika, ümumi qanunauyğunluqlar nöqteyi-nəzərindən, leksik girişin xüsusiyyət məzmununu dəyişdirən redandantlıq (artıqlıq) qaydalarını özündə ehtiva edir. Məsələn, saıtlərin cingiltıliləşməsi və ya insanların canlı olması faktları konkret leksik girişlərdə heç bir konkret qeyd tələb etmir. Redandant (artıq) leksik məlumatın çox hissəsi, şübhəsiz ki, dilin redandantlıq qaydalarından daha çox ümumi qaydalar (yəni, universal qrammatika qaydaları) ilə çatdırıla bilər. Leksika fərdi leksik vahidlərin bütün xüsusiyyətləri, yəni istər idiosinkretik, istərsə də redandantlıq xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Baza komponentlərin kateqorial alt komponentləri alt qat strukturunun bütün digər aspektlərini müəyyən edir. Kateqorial komponentin sadə və ya kontekstual müstəqil söyləm-struktur qrammatikası olduğu görünür. Bu sistemin nədən ibarət olduğu sadə bir nümunədən asanlıqla başa düşülə bilər. Fərz edək ki, aşağıdakı qaydalarımız vardır [83, s. 27]:

$$S \rightarrow NP VP$$

$$VP \rightarrow V NP$$

$$NP \rightarrow N$$

$$N \rightarrow \Delta$$

$$V \rightarrow \Delta$$

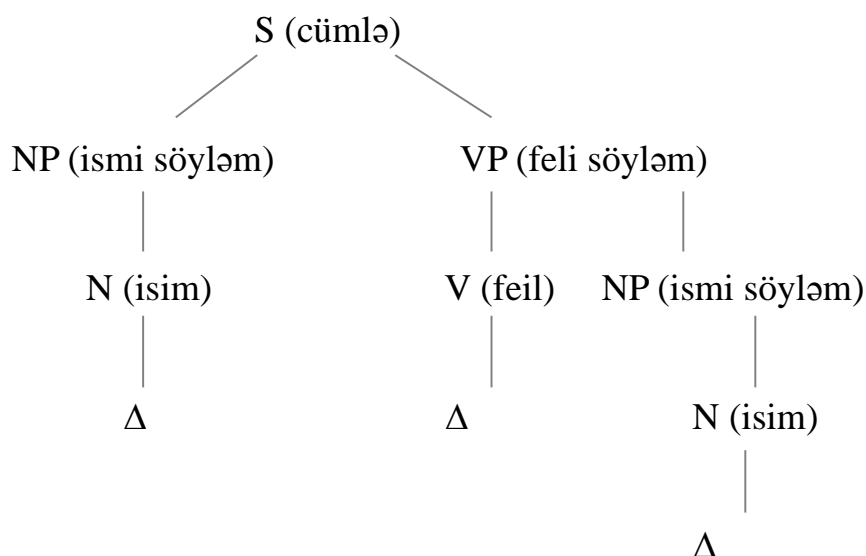
Diagram 2.2.

N.Xomskinin təklif etdiyi bu qaydanı bu cür izah etmək olar: bu qaydalarla alim törəməni (transformasiyanı) aşağıdakı formada qurmuşdur. İlk olaraq, törəmənin birinci cərgəsi kimi, S simvolunu yazılır. Yuxarıdakı birinci qayda S-in NP VP ilə əvəz olunmasına icazə verən qayda kimi izah edərək, ikinci cərgəsini yazılır. İkincinin ikinci qaydasını da oxşar şəkildə izah edərək, üçüncünün VP-nin V NP ilə əvəz olunduğu üçüncü qaydasını formalaşdırırıq. İkincinin eyni şəkildə izah edilən NP $\rightarrow$ N qaydasını üçüncü cərgədəki NP-nin hər iki halına tətbiq edərək üçüncünün dördüncü cərgəsini formalaşdırırıq. Nəhayət, N $\rightarrow$ Δ və V $\rightarrow$ Δ qaydalarını tətbiq edərək üçüncünün yekun iki cərgəsini formalaşdırırıq [83, s. 28].

S
 NP VP
 NP V NP
 N V N
 Δ V Δ
 ΔΔΔ

Diagram 2.3.

Bu qayda törəməsi üçün nəyin zəruri olduğunu ağacşəkilli diaqram ilə daha aydın şəkildə təsvir edilmişdir [83, s. 28].

Diagram 2.4.

Yuxarıdakı diaqramda hər bir simvol üçüncü simvolun formalaşdırılmasında əvəz olunduğu simvola dominantlıq edir. Əslində, N.Xomski ikincinin qaydalarını dördüncü kimi ağacşəkilli diaqramın qurulması üsulunu sadə şəkildə izah edən qaydalar kimi nəzərdən keçirə bilmişdir. Aydınır ki, dördüncü, sadəcə olaraq, beşinci işarələnmiş mötərizəsi üçün daha bir simvolik qeyddir:

5 [S [NP [N^Δ] N] NP [VP [V^Δ] V [NP [N^Δ] N] NP] VP] S [83, s. 28].

Dördə A simvolunun bəzi elementlərə dominantlığı (məsələn, “VP V” “NP”yə dominantlıq edir) bu elementin [A,] A işarələnmiş mötərizəsinə salınması ilə göstərilmişdir. Əgər biz “Arif” və “Tural”ın N-in dominantlıq etdiyi zaman ([N,] N işarələnmiş mötərizəsinə salınmış) Δ simvolunu əvəz edə bildiyini və “gördü”nün V-nin dominantlıq etdiyi zaman Δ simvolunu əvəz etdiyini leksikaya malikdirsə, o

zaman 6 kimi verilən köməkçi struktur ilə “Arif gördü” törəməsini almaq üçün genişləndirilə bilər. Əslində, dördüncü, birinci Δ halını “Arif” ilə, ikincini “gördü” ilə, üçüncünü isə “Tural” ilə əvəz etməklə, beşincidən törədir. Belə ki, ikincinin qaydaları faktiki olaraq qrammatik əlaqələri təyin edir. Beləliklə, ikincinin birinci qaydası mübtədə – xəbər əlaqəsini, ikinci qaydası isə feil-tamamlıq əlaqəsini təyin edir. Analoji olaraq, digər semantik cəhətdən əhəmiyyətli qrammatik funksiya və əlaqələr bu formanın qaydaları ilə təyin edilə, göstərilən şəkildə izah edilə bilər. Bu fikirləri daha formal və ümumi şəkildə təkrar edərək belə formalaşdırmaq olar ki, baza sistemin kateqorial komponenti $A \rightarrow Z$ formasının qaydalar sistemidir; burada A S (“sentence” (cümlə) üçün), NP (“ismi söyləm”), N (“isim” üçün) və s. kimi kateqoriya simvolu, Z isə yenidən kateqoriya simvolu və yaxud terminal simvol ola bilən bir və ya bir neçə simvol cərgəsidir (yəni, hər hansı baza qaydada oxun sol tərəfində əks olunmayan simvollar). Bu cür sistemi nəzərə alaraq, aşağıdakı şərtlərə cavab verən cərgələrin ardıcılığından ibarət törəmələr formalaşdırıla bilər: ilk cərgə, sadəcə olaraq, S (“sentence”-i (cümlə) əvəz edir) simvoludur; sonuncu cərgə yalnız terminal simvollardan ibarətdir; əgər X, Y iki ardıcıl gələn cərgədirsə və $A \rightarrow Z$ qaydalarından biridirsə, o zaman $X \dots A \dots$ formasında, Y isə $\dots Z \dots$ formasında olmalıdır. Törəmə terminal cərgəsində aşkar şəkildə işarələnmiş mötərizə əmələ gətirir.

Beləliklə, üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi qısaca belə yekunlaşdırmaq olar: əgər formal sintaksisinin əsas təhlil aspektləri cümlə üzvləri, aktual üzvlənmə, sintaqmatik üzvlənmə və parentetik əlavələr hesab edilsə, üst qat strukturu üzrə təhlil sintaksisin semantika ilə sıx əlaqəsi ilə izah olunur. Bu da üst qat strukturu üzrə təhlili digər formal təhlillərdən fərqləndirir.

2.3. Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi

Üst qat strukturu üzrə təhlilin digər formal təhlillərdən fərqi göstərmək üçün, biz tədqiqat işində N.Xomskinin üst qat strukturunun fonoloji səviyyədəki təhlilinə müraciət etmişik. Belə ki, üst qatın əsas fonoloji xüsusiyyətlərini vurğulayan N.Xomski qeyd edir ki, “*universal fonetika və universal semantikanın qənaətbəxş*

nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğumu düşünün. Daha sonra cümlənin səs-məna cütünün xüsusi bir növü olduğu cümlə toplusu kimi dili təyin edən və insan dillərini müəyyən edən qaydalar sistemlərini öyrənməyə davam edə bilərik. Lakin, əslində, yalnız universal fonetika nəzəriyyəsi bu fikri dəstəkləmək üçün kifayət qədər yaxşı təşkil olunmuşdur” [92, s. 15]. Beləliklə, dil strukturunun öyrənilməsinə bir az daha dolaylı yol ilə yanaşılmalıdır.

Bu yanaşma barədə danışan N.Xomski həmçinin qeyd edir ki, *“belə düşüncələrdən istifadə edərək, biz linqvistik strukturun öyrənilməsi üçün daha məhdud, lakin olduqca əhəmiyyətli bir məqsədə nail ola bildik. Dili cümlələr toplusu kimi qəbul edərək, hər bir mücərrəd cümlə semantik izaha uyğun olan məlumatları cəmləşdirən mücərrəd struktur ilə (alt qat strukturu nəzərdə tutulur) fonetik təmsilçinin müəyyən birləşməsi kimi nəzərdən keçirilir. Daha sonra dildə xüsusi bir birləşmə və bu cür “qaydaların ümumi xüsusiyyətlərini” təyin edən qaydalar sistemi araşdırılmalıdır”* [92, s. 23].

N.Xomskinin bu fikri alt qat strukturunun əslində semantik izahda empirik şərtlərə cavab verməsi üçün bir yolun açılması baxımından əhəmiyyətlidir. Semantik nəzəriyyə, irəlilədikcə alt qat strukturunu zənginləşdirmək və semantik şərtləri onlarla birləşdirmək üçün bir vasitədir. Universal fonetika, semantika və sintaksisdən ibarət qrammatik nəzəriyyənin empirik əhəmiyyəti qismən semantik şərhin bu nəzəriyyəni təmin etdiyi vasitələrin və prinsiplərin qənaətbəxş sistemli istifadə şərtlərindən asılıdır.

Müşahidələrimizi davam edərək qeyd etmək istəyirik ki, dil strukturunu öyrənmək üçün çərçivənin müəyyən olunması vacibdir. Dilin qrammatikası səs və mənanın xüsusi təsrifini müəyyən edən qaydalar sistemidir. O, sintaktik, semantik və fonoloji komponentlərdən ibarətdir. Sintaktik komponent müəyyən saysız-hesabsız mücərrəd obyektlərin (alt, üst) sinfini müəyyən edir, burada A (D) alt qat strukturu, Ü (S) isə üst qat strukturudur. Alt qat strukturu semantik şərhə bağlı bütün məlumatları, üst qat strukturu isə fonetik şərhə bağlı olan məlumatları özündə ehtiva edir. Semantik və fonoloji komponentlər tamamilə təfsir olunur. Birincisi, alt qat strukturlarına semantik şərtlər verilir; sonuncu, üst qat strukturu fonetik şərtlə

bağlıdır. Beləliklə, generativ qrammatika, ümumiyyətlə, semantik və fonetik şərhərdən ibarətdir və uyğunlaşdırma sintaktik komponentin qaydalarına əsaslanaraq, cütləşmiş alt və üst qat strukturlarını müəyyənləşdirir. Əlbəttə, üç komponentin öyrənilməsi yüksək inteqrasiya dərəcəsinə malikdir; hamısı aydın olduğu ölçüdə qəbul edilə bilər. İndi yalnız anlayışlar və məqsədlərin müəyyən edilməsi izah olunur. Digər daha vacib məsələ universal qrammatika fərziyyələrinin formalaşması ilə bağlıdır.

N.Xomskinin üst qat strukturunun fonoloji (fonetik) səviyyədə təklif etdiyi təhlilini nəzərdən keçirməzdən əvvəl formal fonologiyanın əsas təhlil xüsusiyyətlərini təsvir edək. Bildiyimiz kimi, *“fonologiya (yunan dilindən tərcümədə φωνή "səs" + λόγος "öyrənmək") linqvistikanın dilin səs quruluşunun strukturunu və dil sistemində səslərin funksiyasını öyrənən bölməsidir. Fonologiyanın əsas vahidi fonem, əsas tədqiqat obyektidir isə ümumilikdə dilin fonoloji sistemini əmələ gətirən fonemlərin qarşılaşdırılmasıdır (oppozisiyalardır)”* [50, s. 92.].

Əksər mütəxəssislər fonologiyayı (nitq səslərinin funksional tərəfi haqqında elm) fonetikanın (nitq səsləri haqqında elm) bir bölməsi hesab edirlər; bəziləri (onların arasında, xüsusilə, N.S.Trubeskoy kimi tanınmış fonoloqlar) bu iki fənni linqvistikanın kəsişməyən bölmələri hesab edirlər [188].

Fonologiyanın fonetikadan fərqi ondan ibarətdir ki, fonetikanın mövzusu nitq səslərinin funksional aspektini əhatə etmir, lakin bununla yanaşı, həmçinin onun substansial aspektini, daha dəqiq desək, məhz fiziki və bioloji (fizioloji) aspektlərini əhatə edir. Artikulyasiya, səslərin akustik xüsusiyyətləri, onların dinləyən tərəfindən qavranılmasıdır (perseptiv fonetika).

Müasir fonologiyanın yaradıcısı Rusiyada çalışmış Polşa əsilli alim İ.A.Boduen de Kurtene hesab edilir. Həmçinin N.S.Trubeskoy, R.O.Yakobson, L.V.Şerba, N.Xomski, M.Halle də fonologiyanın inkişafına öz töhfələrini vermişdirlər. Azərbaycanda müasir fonologiyanın banisi F.Y.Veysəllidir. Onun bu sahədə verdiyi əsas töhfələr onun çoxsaylı elmi işlərində öz əksini tapmışdır (*“Struktur Dilçilik”*, *“Dil”*, *“Semiotika”* kitablarında və bir sıra məqalələrində).

Fonologiyanın fərqləndirici əlamətləri daha çox maraqlı doğurur. İstənilən

qarşılaşdırmanın hər bir üzvü digərindən müxtəlif fonoloji əlamətlər sayəsində fərqlənir. Verilən dildə müxtəlif fonemlərin fonlarının qarşılaşdırıldığı əlamətlər fərqləndirici və ya differensial əlamətlər adlanır. Fərqləndirici əlamətlərin yığını verilən dilin fonoloji sisteminin təşkilindən asılıdır. Belə ki, İngilis və ya Tay dilində samitlərdə nəfəsli səsin (aspirat) olması fərqləndirici əlamətdir: ingilis dilindəki “pin” və “bin” sözlərinin ilk səsləri məhz nəfəsli səsin (aspirat) olması və ya olmaması ilə fərqlənir. Əksinə, rus və ya italyan dillərində nəfəsli səs (aspirat) fərqləndirici əlamət deyildir: əgər rus sözü “пил” ilk samitdən sonra nəfəsli səs ilə tələffüz edilərsə, onun mənası dəyişməz.

Fonologiyada olan oppozisiya tiplərinə nəzər salaq. N.S.Trubeskoyun “Fonologiyanın əsasları” (1939) kitabında oppozisiyaların təsnifatının bir neçə prinsipləri təsvir edilir. Ən məşhur təsnifat qarşılaşdırılmada iştirak edən distinktiv əlamətlərin xarakteri ilə əlaqədar təsnifatdır:

1. privativ oppozisiyalar;
2. ekvipolent oppozisiyalar;
3. dərəcəli oppozisiyalar [188].

Fonologiyanın bir çox istiqamətlərində yalnız privativ oppozisiyalardan istifadə etmək tendensiyası mövcuddur: digər iki tip, müvafiq olaraq, bir neçə binar qarşılaşdırmaların qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxmış kimi görünür. Nişanlanmış anlayışı strukturalizmin inkişafında (yalnız linqvistikada deyil) çox böyük rol oynamış və bir çox nəzəri müzakirələrin mərkəzində qalmaqda davam edir.

Törəmə fonologiyanın inkişafını M.Hallenin “Rus dilinin səs quruluşu” əsəri ilə əlaqələndirilməsi qəbul edilmişdir [109, s. 87]. M.Halle diqqət yetirmişdir ki, fonetik nöqtəyi-nəzərdən çox oxşar olan bir çox fenomenlər ənənəvi fonoloji model-lər çərçivəsində tamamilə fərqli şəkildə təsvir edilir. Buna misal olaraq o, cingiltlilik üzrə assimilyasiyanı göstərir (rus dilində sandxi): ənənəvi təsvirdə [mog bi] (orfoq-rafik cəhətdən “mok bı”-ya uyğundur) sintaqmasında cingiltlilik iki fonemin növbələşməsi kimi təsvir edilə bilər. M.Halle iddia edirdi ki, səslərin universal təsnifatı terminlərində (bu təsnifata əsasən, cingiltlilik əlaməti həm /g/, həm də /dʒ/ üçün fərqləndirici əlamətdir) təsvir dil sisteminin real funksiyasına daha uyğundur.

Generativ fonologiyanın təsdiqinə ən böyük töhfəni N.Xomski və M. Hallenin “İngilis dilinin səs quruluşu” əsəri vermişdir. Bu əsərdə ilk dəfə dilin qrammatikasının (onun fonoloji aspektinin) səslərin/seqmentlərin toplusunu və onların dəyişməsi qaydalarını (fonoloji qaydalar) özündə əks etdirməsi haqqındakı müddəalar formalaşdırılmışdır. Qaydalar həm sərbəst şəkildə (heç bir qaydaya əsaslanmadan), eləcə də müəyyən qaydada tətbiq edilə bilər. Fonem, allofon və heca anlayışları terminoloji arsenaldan çıxarılmışdır. Müəlliflərin prinsiplərinə əsasən, seqment müəyyən çevrədə transformasiyaya məruz qalır; bundan əlavə, sonuncu müəyyən xüsusiyyətlərə malik seqment, yaxud da müəyyən miqdarda seqmentlərin ardıcılığı kimi xarakterizə edilə bilər. Fonoloji qaydaların təsviri sistemi “+/-“ qiymətinə malik differensial əlamətlərin yığınının özündə ehtiva edir. Qaydaların təsvir formulunda yalnız ən mühüm əlamətlər istifadə edilir. Məsələn, Rus dilində söz sonunda cingiltili samitlərin qarşılaşması generativ fonologiyanın qaydaları sistemində aşağıdakı kimi yazılır:

[+səs] --> [-səs] / ____ # (işarə # sözün sərhəddini simvolizə edir) +samit, -sonor.

Əksər hallarda, qaydaların tətbiqi qaydası fonoloji çevrilmələrin adekvat təsviri üçün zəruri şərt olur. Bəzi qaydalar morfoloji derivasiyanın müxtəlif mərhələlərində bir neçə dəfə (dövri olaraq) tətbiq edilə bilər. Belə ki, SPE-nin derivasiya prosesindəki dövrililik haqqında müddəaları daha sonralar leksik fonologiya nəzəriyyəsində inkişaf etdirilmişdir.

Praqa fonologiya məktəbi Qərbdə daha çox məşhurlaşdı və onun görkəmli nümayəndəsi N.S.Trubeskoy dünya fonologiyasının banisi və klassiki hesab edilir. I.Avanesova analoji olaraq, N.S.Trubeskoy sözün tərkibində iki növ dil vahidini – fonemlər və arxifonemləri fərqləndirir. Arxifonemlər o hallarda çıxış edir ki, bu zaman nitq zənciri şərtləri verilən səsin təzahürü üçün məhz hansı nitq istehsalı foneminin əsas olduğunun müəyyən edilməsinə imkan vermir. Arxifonem anlayışı, mahiyyət etibarilə, Avanesovun zəif fonem anlayışı ilə uyğundur. Nitq zəncirində müxtəlif fonemlərin neytralizasiyası hadisəsinə digər izahı Moskvalı fonoloq P.S.Kuznetsov vermişdir. Hiperfonem verilən səsi təmin edə bilən bütün fonemlərin

çoxluğunu özündə əks etdirir. Dil mexanizminin quruluşu nöqtəyi-nəzərindən, bu cür vahid eşitmə ilə qavranılan nitq qavrayışı fonemlərinin zəncirinin yaddaşda nitq istehsalı fonemlərinin zənciri ilə təmsil olunan bu və ya digər işarə (söz) ilə qarşılaşdırılması ilə bağlı fərziyyələr sisteminin hazırlanmasına uyğundur.

Həmin illərdə – XX əsrin əvvəllərində Birləşmiş Ştatlarda Amerika hindularının dillərinin təsviri vəzifələrinin həlli ilə məşğul olan deskriptiv fonologiya məktəbi inkişaf edirdi. Onların konsepsiyası Leninqrad fonologiya məktəbinin baxışlarına yaxın idi. Xüsusilə də, Amerika deskriptivistləri dil axınının dil qavrayışı fonemlərinə ayrılması proseduru daha dəqiqliklə formalaşdırmışdılar. Müharibədən sonrakı illərdə kompüter texnikasının təsiri ilə, Amerika linqvistika alimləri ilk dəfə dil qabiliyyətlərinin texniki modelləşdirilməsi haqqında sual ortaya qoydular. Bu işlərin pioneri həmçinin Polşadan mühacirət etmiş Noam Xomski (amerikalılar bu adı Noum Çamski kimi tələffüz edirlər) olmuşdur. Onun əsərləri generativ linqvistika adlanan istiqamətin əsasını qoymuşdur. Generativ linqvistikanın vəzifəsi konkret dildə düzgün ifadələrin istehsalının formal modelinin (avtomat) qurulması kimi müəyyən edilmişdi.

Generativ nəzəriyyənin fizioloji hissəsi daha bir rusiyalının – İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Praqadan (O, Praqa məktəbinin görkəmli üzvü idi) Amerikaya mühacirət etmiş R.O.Yakobsonun əsərləri sayəsində meydana çıxmışdır. Nitqin generasiyasını (istehsalını) təsvir edərək, generativ fonologiya, təbii olaraq, Moskva fonologiya məktəbinə yaxın konsepsiyaya gəlmişdir. Doğrudur, qeyd etmək lazımdır ki, başlanğıcda generativistlər nitq istehsalını bir növ cəbrə bənzər hansısa formal hesablama fəaliyyəti kimi həddindən artıq mücərrəd şəkildə izah etməyə çalışırdılar ki, bu da riyaziyyat çərçivəsində artıq dilçiliyə dolayısı ilə aidiyyəti olan formal dillər nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Generativ fonologiyada fonetik nitq istehsalının ümumi sxemi ondan ibarətdir ki, dil işarələri, dil qaydalarına əsasən ardıcıl çevrilmələr yolu ilə, nitq istehsalı fonemlərindəki daxili (alt) təsəvvüründən nitq səs tipləri ilə səthi təsəvvürə transformasiya olunurlar. Generativistlərin terminologiyasını qəbul edərək, nitq istehsalı fonemlərini alt fonemləri, nitq qavrayışı fonemlərini isə səthi fonemlər adlandırmaq olar.

Beləliklə, formal fonologiyanın əsas təhlil və yanaşma istiqamətlərini nəzərdən keçirdik. İndi isə üst qat strukturunun törəmə fonologiyası səviyyəsində olan təhlilinə nəzər salaq. Generativ qrammatikanın sintaktik tərkib hissəsi sonsuz alt və üst qat cütünü müəyyən edir, burada, əvvəl dediyimiz kimi, A (Deep) alt qat strukturu və Ü (Surface) üst qat strukturudur; qrammatikanın şərhli komponentlərinin semantik təmsilçisi (D) alt qat strukturudur, fonetik təmsilçisi isə (S) üst qat strukturudur.

Əvvəlcə üst qat strukturunun fonetik təmsilçiləri problemini nəzərdən keçirək. Ümumi fonetika haqqında müzakirədən aydındır ki, biz fonetik təmsilçiləri universal fonetik əlifbanın simvolları hesab edirik, hər biri müəyyən dəyərlərlə fərqlənən xüsusiyyətlərinə görə təhlil olunur. Eyni bir fikrə fərqli yanaşaraq görürük ki, fonetik təmsilçiləri universal sistemə uyğun olan sətirlərdə bir matris kimi təqdim edə bilərik və hər bir qeyd müəyyən bir seqmentin mənasını müəyyənləşdirən bütöv bir rəqəmdir. Buna görə də, bizim vəzifəmiz üst qat strukturunda hansı məlumatların yerləşdirilməsi və fonetik matrisanı təsvir etmək üçün qrammatikadan necə istifadə edilməsini müəyyən etməkdir.

Belə ki, N.Xomskinin “Dil və təfəkkür” (2006) əsərindən götürülmüş bir misala nəzər salaq: What # disturb-ed # John # was # be-ing # dis-regard-ed # by # every-one [91, s. 15]. İlk baxışdan, biz formativlərin ardıcılığını bu vəziyyətdə # işarəsinin köməyi ilə görürük: “what,” “disturb,” “ed,” “John,” “was,” “be,” “ing,” “dis,” “regard,” “ed,” “by,” “every” [91, s. 15]. İzah məqsədi ilə təqdim edilən təhlil empirik adekvatlığa uyğunlaşdırılmalıdır. # işarəsi formativləri necə birləşdirəcəklərini müəyyənləşdirir; o, fonoloji komponentin təfsir qaydalarına uyğun olaraq məlumat təqdim edir. Əslində, uzlaşma xüsusiyyətlər toplusu qismində, yəni uzlaşma (bağlantı) sisteminin müəyyən funksiyalarına uyğun sətirlərdəki bir sütun matrisa kimi təhlil olunur və bizim təsəvvür edə biləcəyimiz hər bir qeyd iki mənadan biri hesab olunur. Eyni şəkildə, hər bir formativ sütunların ardıcıl seqmentləri rolunda çıxış edən bir matrisa kimi təhlil olunur, sətirlər isə müəyyən kateqoriyalara aiddir. Buna görə də, bütün cümləni bir matrisa kimi hesab etmək olar. Qeyd etməliyik ki, hər iki ardıcıl formativ bir bağlayıcı (juncture) ilə ayrılır. Əgər cümlənin bir matrisa kimi təqdimi formativlərin strukturunun dəyişməməsindən ibarətdirsə, bu vacib bir

amildir. Mövcud məqsədlər üçün, formativin hər seqmentinin bağlayıcı xüsusiyyətlərinin əlamətsiz və bağlayıcının hər formativ xüsusiyyətinin də əlamətsiz olduğunu düşünə bilərik.

Kateqorial xüsusiyyətlər qaydalara istisna təşkil edən diakritik əlamətlərlə birgə fonetik sistemin ümumi əlamətlərindən ibarətdir. Beləliklə, müvafiq fonetik [wat] təmsilçisi dialektə “what”a uyğun matrisə üç seqmentdən ibarətdir: birincisi – dodaq sürüşməsi, ikincisi – arxa fonun açıq səsləli saiti, üçüncüsü – isə səssiz (kar) interdental samit kimi. Bu halda, fonoloji komponentin qaydaları bu xüsusiyyəti daha spesifik xüsusiyyətə çevirir. Buna baxmayaraq, yuxarıda göstərilən nümunə qeyri-adiyədir. Məsələn, “formative “by” iki sütundan ibarət əsas matrisə kimi təqdim olunur, ikinci sətun (məna spesifikasiyası nəzərə alınaraq verilir) yüksək ön saiddən ibarət olur. Lakin, müvafiq fonetik matrisə əsas üç sütundan, ikincisi aşağı arxa saiddən və üçüncü palatal sürüşmədən ibarətdir (spesifikasiya burada fonetik matrisədə inteqrallaşdırılmış qeydlərdən ibarətdir) [109, s. 34].

Beləliklə, üst qat strukturu hər qeyddə iki mənadan birini əmələ gətirən matrisədən ibarətdir. Faktiki olaraq, yalnız iki məna əks oluna bilər və baza matrisə həqiqətən tam təsnifi funksiyaya malikdir. Hər cümlə elə təsnif olunur ki, başqa cümlələrdən fərqlənsin və beləliklə, fonoloji komponentin qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş mövqeyin fonetik mənaları nəzərə alınsın. Göründüyü kimi, universal fonetik sistemin fərqli cəhətləri matrisin əsasını, üst qat strukturunun bir hissəsini və matrisədə fonetik funksiyaları təşkil edən təsnifat funksiyasına malikdir. Yalnız birinci funksiyada fərqli xüsusiyyətlər eyni qaydada binardır; axırıncı funksiyada isə onlar bilavasitə şərh oluna bilər.

Qeyd olunmuş əsas təsnifi matris fonoloji qaydaların tələb etdiyi məlumata malik deyildir. Bundan əlavə, cümlələrin müxtəlif ölçülü frazalara və hansı frazalara bölündüyünü bilməliyik. Yuxarıdakı misaldan göründüyü kimi, məsələn, fonoloji şərhə görə «disregard» və «disturb» feil, «what disturbed John» ismi fraza, «John was being» tamamilə fraza olmadığı haqqında məlumat verir. Müvafiq məlumatı cümləni işarələnmiş mötərizələrə bölərək qeyd etmək olar. Belə ki, [a ... [b ...] b ... [c ...] c ...] ardıcılığı mötərizəyə, yəni işarələnmiş mötərizəyə [a] a, [b] b, [c] alınır, lakin

bunların heç biri əsl mötərizə deyildir: [a ... [b ...] b; [a ... [b ...] a ...] b [88, s. 15]. Qoşalaşmış mötərizədə [A və] A olan vahid A kateqoriyası adlanır. Məsələn, “what # disturbed # John” ardıcılığı [np] mötərizisinə alınacaq; np (noun phrase) burada ismi fraza deməkdir; formativ # disturbed # [v] mötərizisinə alınacaq, v burada feil deməkdir; bütün ifadə [s] mötərizəsinə əlavə edilir, [s] burada cümlə deməkdir; “John was being” ardıcılığı isə qoşalaşmış mötərizəyə alınmır, çünki bu tamamilə fraza hesab olunmur.

N.Xomskidən götürülmüş digər bir sadə misala nəzər salaq: “John saw Bill”. Misaldakı cümlə üst qat strukturu şəklində verilə bilər və hər orfoqrafik element təsnifat matrisi kimi nəzərə alınmalıdır:

$$s \text{ np } n^{\text{John}} \text{ n np vp } v^{\text{saw}} \text{ v np } n^{\text{Bill}} \text{ n np vp } s \text{ [88, s. 17].}$$

Bu cümlədə “John” və “Bill” isimdir (N’s) və “saw” isə feildir (V); sonra “John” və “Bill” ismi frazadır (NP’s); “saw Bill” isə feili frazadır (VP); nəhayət, “John saw Bill” cümlədir (S). Misaldan görüldüyü kimi, qrammatikanın fonoloji komponenti ilə bir cümlənin təfsiri yalnız təsvir olunan şəkildə təqdim edilə bilən məlumatları tələb edir. Buna görə də, bir cümlənin üst qatı formativlərin və bağlayıcıların (junctures) təsnifat matrisinin əsas adlı mötərizələri (labeled bracketing) hesab olunur.

Generativ qrammatikanın fonoloji komponenti üst qat strukturunu fonetik təmsilçiyə çevirir. “Üst qat strukturu” və “fonetik təmsilçi” anlayışlarını dəqiqləşdirdikdən sonra bizə fonoloji komponentin qaydalarını və onların təşkilinin təsvirini vermək qalır.

Hal-hazırda mövcud olan sübutlar fonoloji komponentin R1, ... Rn qaydalarının sıra ilə düzülüşünü və həmin qaydalar ardıcılığının üst qat strukturunda aşağıdakı şəkildə tətbiqini sübut edir. Birinci tsikldə (dövrədə) qaydalar yenidən ardıcılıqla daxili mötərizəsi olmayan üst qat strukturunun maksimal daimi hissəsi üçün tətbiq olunur. Sonra daxili mötərizələr silinir və ikinci tsikl (dövr) başlanır. Gedən proses fonoloji proseslərin (adi halda bütün cümlə üçün) maksimal sahəsi əldə olunana kimi davam edir. Qaydaların bəziləri söz səviyyəsində məhdudlaşır – onlar yalnız bu tsikldə (dövrədə) tətbiq domeninin tam sözdən ibarət olunana kimi istifadə

olunur. Başqaları isə tədbiqin bütün mərhələlərində azad istifadə oluna bilər. Diqqət yetirməliyik ki, tsiklik istifadə prinsipi intuitiv olaraq bizə aydındır. Faktiki olaraq, tərkib hissələrin (ideal) formalarından ibarət geniş vahidləri təyin edən müəyyən olunmuş qaydalar sistemi mövcuddur.

Biz nümunə kimi, tsiklik istifadə prinsipini ingilis dilində bəzi vurğu qaydalarının tsiklik istifadə nümunəsi əsasında nümayiş etdirə bilərik. Görünür, ingilis dili üçün fonetik təmsilçilər baş və ya altı fərqli vurğulu müxtəlif mənalardan istifadəsinə imkan yaradır. Buna baxmayaraq, bütün seqmentlər üst qat strukturunda vurğu ilə bağlı işarələnməmiş ola bilər, yəni vurğu, ingilis dilinin fərqli cəhəti kimi, kateqorial funksiya malik olur. Fonetik təmsilçinin mürəkkəb konturlu vurğusu əsas iki qayda ilə təyin olunur: qayda 1) əsas vurğu isimlərdə iki əsas vurğulu saiddən soldakının üzərinə düşür; qayda 2) əsas vurğu sağda yerləşən saidin üzərinə düşür, əgər bu saiddən başqa digər vurğulu sait yoxdursa.

Birinci qayda adətən iki əsas vurğulu isimlərdə istifadə olunur, ikinci qayda isə hər növün vahidi üçün istifadə oluna bilər. Qaydalar, yuxarıda təsvir olunduğu kimi, tsiklik qaydada (ardıcılıqda) tətbiq olunur. Qaydaya görə, əsas vurğu müəyyən vəziyyətdə istifadə olunarsa, digər vurğular bu pozisiyada zəif olur. Bir faktı nəzərə almalıyıq ki, əgər domendə əsas vurğu yoxdursa, ikinci qaydaya görə, əsas vurğu sağda yerləşən saidin üzərinə düşür.

Adı çəkilən qaydaları nümayiş etmək üçün, ilk öncə, üst qat strukturuna nəzər yetirməliyik. Ümumi prinsipə uyğun olaraq, qaydalar öncə daxili vahidlər üçün tətbiq olunur [n John] n, [v saw] v və [n Bill] n [88, s. 19]. Birinci qayda bu halda tətbiq olunmur. İkinci qaydaya görə, əsas vurğu hər halda yeganə saidin üzərinə düşür. Sonra daxili mötərizələr silinir. Növbəti tsikl [np John] np və [np Bill] np vahidlərinə aiddir və sadəcə əsas vurğunu yeganə saidin üzərinə düşdüyünü müəyyən edir.

Daxili mötərizələr yenidən silinir və biz [vp saw Bill] vp vahidini qaydaların istifadə sahəsi kimi əldə etmiş oluruq. Yenə də, birinci qayda burada tətbiq olunmur, çünki bu, isim deyil; ikinci qaydaya görə, əsas vurğu «Bill»-in üzərinə düşür, və «saw»-nun üzərinə düşən vurğunu ikinci dərəcəyə qədər zəiflədir. Daxili mötərizələr silinir və biz istifadə sahəsi kimi [s John saw Bill] s vahidini əldə etmiş oluruq. Yenə

də, birinci qayda burada istifadə olunmur və ikinci qaydaya görə, əsas vurğu «Bill» - in üzərinə düşərək digər vurğuları zəiflədir.

İndi isə digər misala nəzər salaq: *“John’s black-board eraser”*. Birinci tsikldə hər iki qayda bu misalda daxili mötərizədəki vahidlərin hər birinə aiddir “John,” “black,” “board,” “eraser”; birinci qayda tətbiq olunmur və ikinci qaydaya görə, əsas vurğu sağda yerləşən saitin üzərinə düşür (yeganə sait). Növbəti tsikl “John’s” və “eraser,” vahidlərindən ibarətdir. Növbəti tsiklə [n black board] n, yəni isim aiddir və buna görə ikinci qaydanın subyektinə çevrilir. Adı çəkilən qaydaya görə, əsas vurğu “black”-in üzərinə, ikinci dərəcəli vurğu isə “board” sözünün üzərinə düşür. Daxili mötərizələr silindikdən sonra növbəti tsikldə [n black board eraser] n black sözü əsas götürülərək digər vurğular zəifləyir, yəni, ikinci dərəcəyə keçir. Birinci qaydaya görə, əsas vurğu “black” sözünün üzərinə düşərək digər vurğuları zəiflədir. Əsas qayda domeninə [np John’s black board eraser] np aiddir. Bu fraza tam olduğu üçün, birinci qayda burada tətbiq olunmur. İkinci qaydaya görə, əsas vurğu sağda yerləşən saitin üzərinə düşərək digərlərini zəiflədir.

Yuxarıda verilən misallar səciyyəvidir və bəzi əsas məqamları nümayiş etdirir. Bir faktı da nəzərə almalıyıq ki, ingilis dilinin qrammatikasına, əsasən, birinci qayda məxsusdur, yəni vurğu “blackboard” ismində “black” sözünün üzərinə düşür və əgər “black board” frazasının qalxan konturunu nəzərə alsaq, vurğu “board” sözünün üzərinə düşür (yəni, “board which is black”). Daha ciddi desək, qaydalarından asılı olmayaraq, tsikl prinsipi ingilis və ya digər dilin, daha doğrusu, universal qrammatikanın prinsiplərinin konkret qaydalarının istifadəsini müəyyən edən ingilis dilinin tərkib hissəsi hesab olunur. Bu halda tsiklik istifadənin ümumi prinsipi, qeyd olunduğu kimi, mürəkkəb konturlu vurğudan ibarət olur.

Tsikl (dövr) prinsipini və hər iki qaydanı yaxşı bilən insan *“John’s blackboard eraser”* vahidini və ola bilsin ki, əvvəl heç vaxt eşitmədiyi saysız hesabsız frazaların düzgün konturlu vurğusunu biləcək; müəyyən universal prinsiplər, kifayət qədər yeni linqvistik ifadələrin formalarını (və mənasını) təyin etmək üçün, xüsusi qaydalar ilə ziddiyyət təşkil etməlidir. Öncə olduğu kimi, biz burada, ola bilsin ki, “idarəolunmaz intuisiya”nın formalaşmasında cəlb olunan “sakit” və ya “gizli bilik” haqqında

danışırıq.

Bu nümunə də bir qədər daha incə və uzaq fərziyyəni gücləndirir. İngilis dilindəki vurğu konturları kimi hadisələrin perseptiv reallıq olduğuna şübhə yoxdur; məsələn, təlim keçmiş müşahidəçilər öz dillərində yeni ifadələr yaradarkən yüksək dərəcədə yekdilliyə nail olurlar. Ancaq bu konturların fiziki bir reallıq olduğunu düşünməyə heç bir səbəb yoxdur. Vurğu konturları fiziki siqnalda heç bir şey kimi yox, qavranılan detal kimi qəbul edilə bilər. Bu heç də paradoksal hal deyil. Fiziki bir siqnalda yalnız iki vurğu səviyyəsi fərqlənirsə, İngilis dilini öyrənən şəxs yuxarıda göstərilən qaydaları (məsələn, “board”, “black board” misalları) qurmaq üçün kifayət qədər sübuta malikdir. Tsikl prinsipini bildiyini nəzərə alsaq, həmin insan “*John’s blackboard eraser*” cümləsindəki vurğu konturunu siqnalın fiziki mahiyyəti olmadan belə qəbul edə bilər. Mövcud məlumatlar ingilis dilində vurğunun necə qəbul edildiyinin dəqiq təsvirini sübut edir.

Bu təsvirlə əlaqədar sirli bir şey olmadığını görmək vacibdir. Prinsipcə, vurğulu olmayan ifadə üçün çoxmərhləli vurğu konturunu təyin etmək üçün ingilis dilinin sintaksis qaydaları və transformasional tsikl prinsiplərini istifadə edən avtomatı öyrənərkən hər hansı bir problem yaranmamalıdır. Avtomat ifadənin üst qat strukturunun müəyyən edilməsi üçün sintaksis qaydalarından istifadə və sonra çoxsəviyyəli konturun müəyyən edilməsi üçün, tsikl prinsipinə uyğun olaraq, onlara tətbiq oluna bilər. Avtomatik nitq qavrama modeli qismində qəbul edərək, biz dinləyicinin dilin hər hansı bir cümləsini qurmaq, alt və üst qat strukturunu təyin etmək üçün fiziki siqnalın seçilmiş xüsusiyyətlərindən istifadə etməsini təklif edə bilərik.

Çox diqqətli bir şəxs, hər hansı bir fiziki siqnalın xüsusiyyətinə uyğun olub olmamasından asılı olaraq, qrammatikanın fonoloji tərkib hissəsi olan vurğu konturunu “eşidə bilər”. Nitq qavramasına bu cür yanaşsaq, ifadənin sintaktik şərh üçün bütün fonetik təmsilçilərin dəqiq öyrənilməsinə təkan ola bilməsini güman edirik. Lakin nəzərə almalıyıq ki, rədd edilmiş hər hansı bir fərziyyə doğrudur və bu fərziyyələri rədd edən fikirlərdə heç bir sirr yoxdur.

Faktiki olaraq, yuxarıda əsaslandırıdığımız fikir kifayət qədər inandırıcıdır,

çünkü bəzi ifadələrin müəyyən edilməmiş fiziki xüsusiyyətləri hal-hazırda hətta ideal şəraitdə eksperimental sübut olunmuş çərçivədən kənara çıxaraq dəqiqlik ilə müəyyənləşdirilir və bu da yeni ifadələrin vurğu konturunun qavranmasını izah edir və müəyyən edilmiş qaydalar və tsiklik istifadənin ümumi prinsipi qavrama sistemini mümkün edir. Digər aspektlərə də nəzər salmaq. Qeyd etməliyik ki, nitq qavrayışı çox vaxt minimal və ya tamamilə pozulmaya bilər, belə ki, ətraflı fonetik təhlil sintaktik və semantik tərkiblərin təhlili üçün təkan ola bilər, lakin bu fikirlə razılaşmaq bizim üçün çətinlikdir.

Qavramanın müxtəlif modellərinin müqayisəli üstünlüyü haqqında çox şey söyləmək olar. Bu mövzu ilə məşğul olmaq əvəzinə, yuxarıda göstərilən qaydalar və dövr tətbiqi prinsipinin qavrayış sistemi üçün mövcud olduğunu və təklif olunan üsula uyğun olaraq istifadə olunduğu fərziyyəni nəzərdən keçirək. Bu qaydaların artan və düşən konturun sadə nümunələrindən necə çıxarılaçağı aydındır. Məsələn, “qara lövhə”, “lövhə” ilə ziddiyyət təşkil edir. Ancaq sual yaranır: insan tsiklik tətbiq prinsipini necə öyrənir? Bu məsələnin müzakirəsini aparmazdan əvvəl, məntiqli bir məsələni həll etmək lazımdır: niyə biz bu prinsipi ümumiyyətlə öyrənirik? Bu prinsipin istifadəsinə dair bir çox sübut vardır, lakin bu o demək deyildir ki, məsələ ətraflı öyrənilib. Əslində, belə bir prinsipin bütün danışanlar tərəfindən necə bərabər öyrənilə biləcəyini təsəvvür etmək çətinlikdir və bu prinsipə haqq qazandırmaq üçün fiziki siqnalda kifayət qədər sübutların mövcud olduğunu aydınlaşdırmaq olmaz. Ən uyğun nəticə budur ki, bu prinsip tamamilə tədqiq edilməmişdir, əksinə, o, tələbənin dili nəzərə alan konseptual vasitəsinin bir hissəsidir. Universal qrammatikanın digər prinsipləri ilə bağlı oxşar arqument mövcuddur.

Qeyd etməliyik ki, əldə etdiyimiz nəticə təəccüb doğurmamalıdır. Prinsip etibarilə, universal qrammatika prinsiplərindən ibarət maşının dizaynında heç bir çətinlik olmamalıdır və o məruz qaldığı bir dilin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur. Bundan başqa, güman etmək üçün heç bir əsas yoxdur ki, bu prinsiplər tədqiq olunur və insan gözüne görünən stimulları, yəni xətlər, bucaqlar, konturlar və məsafəni, nəzərə alaraq şərh etməyi öyrənir. Bu məsələ tamamilə empirik xarakter daşıyır; hal-hazırda universal qrammatikanın hər hansı bir prinsipinin öyrənilməsi

(tədqiqi) və ya onun anadangəlmə olması haqqında düşüncəni dəstəkləmək üçün istifadə oluna bilən hər hansı bir ümumi ekstra-lingvistik növ haqqında məlumat əldə yoxdur. Görünür lingvistik faktlar bəzi prinsiplərin hələ də öyrənilməməsini sübut edir və bu nəticəni paradoksal və ya təəccüblü hesab etmək üçün heç bir səbəb yoxdur.

Universal qrammatika prinsiplərinin inkişafı haqqında danışanda görürük ki, qrammatikanın fonoloji komponenti indicə təsvir olunduğu kimi, üst qat strukturunun fonetik təmsilçisini təsvir etmək üçün istifadə olunan bir sıra qaydalardan ibarətdir. Fonetik matris fonetik xüsusiyyətləri təmsil edən matrisdən (indeksdən) ibarətdir, üst qat strukturu isə kateqorial fərqli xüsusiyyətləri bildirən formativlərin düzgün mötərizələrini (breketinqləri) təyin edir. Mövcud olan məlumatlar indi bu fərziyyələri dəstəkləyir; onlar fonetik aktların çox maraqlı xüsusiyyətlərinin izahına xidmət edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, qrammatikanın fonoloji komponenti üçün, yalnız bu xüsusiyyətlərə ehtiyac yoxdur. Universal qrammatika ilə bağlı bu fərziyyələr mümkün insan dillərinin qrupunu xəyali “dillər”in çox xüsusi növlərinə (qruplarına) kimi məhdudlaşdırır. Bizim üçün mövcud olan məlumatlar bu fərziyyələrin bir dil əldə etmək üçün vasitəyə istinad etdiyini, yəni uşağın dil öyrənmə probleminə gətirib çıxaran sxematizmin bir hissəsini təşkil etdiyini göstərir. Bu sxematizmin olduqca mürəkkəb və çox məhdud olması həqiqətən aydın görünür. Əgər belə olmasaydı, dilin əldə edilməsi (mənimsənilməsi), empirik vaxt, məhdudiyət və dəyişkənlik içində gizli bir sirr olardı. Əvvəlki müzakirələrdə qeyd olunan mülahizələr birbaşa adı çəkilən mexanizmlərin təbiətinin müəyyən edilməsi problemi ilə bağlıdır və buna görə də son dərəcə diqqətli araşdırma və diqqət tələb edir.

Beləliklə, üst qatın formal yanaşmalardan fərqi göstərmək üçün, biz N.Xomskinin fonoloji səviyyədə təhlilinə müraciət etdik. Ümumiyyətlə, fonoloji komponentlərin qaydaları nəinki baza bölgüsü və mənanın daha incə spesifikasiyasını (dəqiqləşdirilməsini) nümayiş etdirir, həm də mənaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və bəlkə də, seqmentləri daxil edir, silir və ya yenidən qruplaşdırır. Adı çəkilən yanaşma üst qatın müəyyənləşməsində xüsusi vurğulanaraq onu cümlənin alt qatının təhlilindən fərqləndirir.

III FƏSİL

CÜMLƏNİN ALT QAT STRUKTURU VƏ YA SEMANTİK TƏDQIQI

3.1. Cümlənin alt qatının spesifik xüsusiyyətləri

Öncəki fəsilə istinadən müəyyən etdik ki, dildən istifadənin yaradıcı aspektinin təhlili dil və təfəkkür proseslərinin oxşar olması haqqında fərziyyəyə əsaslanır: yəni, dil bizə fikirlərimizin və hisslərimizin azad ifadə olunması, həmçinin yaradıcı təxəyyülün fəaliyyəti üçün ilkin vasitələr təqdim edir. “Kartezian dilçiliyi” adlanan fikir istiqaməti mövcud olduğu müddətcə qrammatikanın konkret məsələlərinin əksəriyyəti bu fərziyyəyə əsaslanaraq həll olunurdu. Məsələn, “Por-Royal Qrammatika”-sında sintaksis məsələlərinin müzakirəsi idrakımızda üç əməliyyatın baş verməsi haqqında qeydlər ilə başlayır: nəyi isə özünü təsəvvür etmək, nəyi isə mühakimə etmək (judger), nə isə haqqında nəticə çıxarmaq [136, s. 90]. Anlayışların mühakimələrə birləşdiyi üsulu nəzərə alaraq “Por-Royal Qrammatika”-sının müəllifləri istənilən qrammatikanın ümumi formasının necə olmasını təyin edirlər. Bu universal alt qat strukturu, “düşüncələrimizin təbii yollarla ifadəsi”-ni müşahidə edərək müəyyənləşdirirlər [18, s. 30]. Sonrakı dövrlərdə də universal qrammatika sxemini dəqiqləşdirmək cəhdləri eyni istiqamətdə davam etdirilmişdir.

“Por-Royal Qrammatika”-sı əsərinin XVIII əsr mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərməsinə baxmayaraq, J.Hərrisin “Hermes” traktatında biz bu təsiri müşahidə etmirik. J.Hərris adıçəkilən traktatda dil strukturları haqqında nəticə çıxarmaq üçün təfəkkür proseslərinin strukturunu nəzərə alır, lakin bunu fərqli üsulla edir. Ümumiyyətlə, o, hesab edir ki, insan danışanda “*onun nitqi və ya diskursu qəlbinin müəyyən fəallığını yaxud hərəkətini bildirir*” [113, s. 223]. “Qəlb bacarıqlarının” iki ümumi növü mövcuddur: qavrama (hiss orqanları və ağıl vasitəsi ilə həyata keçirilir) və istəmə (arzular, həvəslər, ehtiyaclar – “rasional və ya qeyri-rasional hərəkətlərə təhrik edən hər şey”) [113, s. 224]. Deməli, biz belə qərara gələ bilərik ki, iki cür dil aktı mövcuddur; onlardan biri – iddia etmə, yəni “hiss orqanları, yaxud ağıl tərəfindən həyata keçirilən qavrama aktının elan edilməsi” dir, ikincisi isə “istəklərin

bildirilməsi”, yəni sualın, əmrlərin, xahişlərin və ya arzuların ifadə olunmasıdır [113, s. 224]. “Özümüz haqqında xəbər vermək” üçün biz birinci növ cümlələrdən, başqalarını ehtiyaclarımızı ödəməyə təhrik etmək üçün isə ikinci növ cümlələrdən istifadə edirik. Eyni şəkildə düşünməyə davam edərək biz istəyin bildirilməsini aşağıdakı nöqtəyi-nəzərlərdən təhlil edə bilərik: bizim nəyə ehtiyacımız var – “hiss orqanlarının məlumat alması”na və ya hər hansı bir “istəyin yerinə yetirilməsi”-nə. Daha sonra mülahizənin aşağı və ya yüksək vəzifədə olmasından asılı olaraq tələb etmə modusu əmr və ya xahiş modusuna bölünür. Həm sual, həm də tələb mülahizəsi “tələbatların ödənilməsi” üçün istifadə olunduğuna görə hər iki növ “cavab tələb edir” – yəni tələbə sözlə və ya işlərlə, suala isə yalnız sözlərlə cavab vermək lazımdır [113, s. 293]. Beləliklə, cümlə növlərinin təhlil çərçivələri təfəkkür proseslərinin müəyyən təhlili tərəfindən təyin edilir.

Cism və qəlb arasında böyük fərqlərin mövcudluğuna uyğun olaraq dildə iki aspektin seçilməsi “Kartezian” dilçiliyi üçün xarakterikdir. Xüsusilə dil işarələrini həm onların təşkil edən səslər nöqtəyi-nəzərindən, həm də onların “mənası”, yəni “onlar vasitəsilə fikirlərini ifadə etmək üçün insanlar hansı üsuldan istifadə edir” nöqtəyi-nəzərindən öyrənmək olar [138, s. 5]. G.Kordemua da məqsədlərini oxşar terminlərlə ifadə edir: *“Fikirlərimdə mən onun [la parole 'nitqin'] qəlbədən və bədəndən nəyi qavradığını dəqiq ayırıram”* [94, s. 3].

Qısaca olaraq, dilin iki tərəfi mövcuddur – daxili və zahiri. Bu baxımdan cümləni hansı üsulla fikri ifadə etməsi nöqtəyi-nəzərindən, onun fiziki görünüşü nöqtəyi-nəzərindən, başqa sözlərlə semantik və ya fonetik şərhənməsi baxımından öyrənmək olar.

Yeni terminologiyayı istifadə edərək biz müəyyən edilmiş fərqləri cümlənin “alt qat strukturu” və “üst qat strukturu” arasında fərqlər kimi formalaşdırma bilərik. Birincisi cümlənin semantik şərhənməsini təyin edən mücərrəd baza strukturdur, ikincisi isə onun fonetik şərhənməsini müəyyənləşdirən və həqiqi fikrin fiziki, qavranılan və ya icra edilən forması ilə bağlı olan vahidlərin üst quruluşudur. Bu terminləri işlədərək biz “Kartezian” dilçiliyinin ikinci əsaslı müddəasını ifadə edə bilərik: alt və üst qat strukturları mütləq oxşar olmalı deyil. Cümlənin semantik

cəhətdən şərhənməsi üçün vacib olan baza təşkili onun konkret komponentlərinin real düzülüşündə və qruplaşdırılmasında bilavasitə özünü göstərməyə də bilər.

“Bu strukturları izah etmək üçün adlı mötərizələrdən (labeled bracketing) istifadə olunur. Bu mötərizələr cümləni elementlər sırasına bölür və bu elementləri müəyyən kateqoriyalara ayırır” [8, s. 14]. Beləliklə, /She loves cats/ cümləsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik: (S(NP(N cats) NP(VP(V loves) V(NP(N cats)N)NP)VP)S).

Yuxarıda verilən cümlənin iki alt qat strukturu var. Bu struktur cümlənin nüvə strukturundan fərqlidir. Birinci alt qat strukturu ismi söyləmdir (NP), yəni /she loves/, ikinci alt qat strukturu isə feili söyləmdir (VP), /loves cats/. Və gördüyümüz kimi, verilən cümlə adlı mötərizələrə bölünüb və cümlənin elementləri isə iki əsas kateqoriyaya ayrılıb, yəni ismi söyləm (NP) və feili söyləm (VP).

“Nüvə cümləsi” anlamı çox vaxt hər-hansı bir dildə mövcud olan real cümləni bildirmək üçün istifadə olunur. N.Xomski təkidlə iddia edir ki, “alt qat strukturu heç bir təsdiq olunmayan, lakin cümlənin mənasını bildirmək üçün bir-birilə sıx əlaqədə olan fikir sistemini bildirir”. Bu nöqteyi-nəzər xüsusi ardıcılıqla “Por-Royal Qrammatika”-sında tədqiq edilmişdir; burada dilə karteziyan cəhətdən yanaşma ilk dəfə olaraq məharətlə təzahür edilmişdir. Təfəkkürün əsas forması fikirdir; fikir nə isə haqqında nəyi isə iddia edir. Fikrin dil vasitəsilə ifadə forması cümlədir; onun iki təyini belədir: “*subyekt – haqqında nə isə iddia edilən şeydir*” və “*atribut – iddia edilən şeydir*” [139, s. 29]. Subyekt və atribut sadə, məsələn, “Yer yumrudur”, və ya mürəkkəb ola bilər, məsələn, “*Bacarıqlı məmur – cəmiyyət üçün faydalı insandır*”, yaxud “*Görünməz Tanrı görünən dünyanı yaradıb*” [18, s. 129-130]. Bundan əlavə, belə hallarda mürəkkəb subyekt və mürəkkəb atribut özündə ayrı-ayrı fikirləri ehtiva edir.

Törəmə yönümlü alt qat strukturunun konsepsiya növü U.L.Çeyfin “semantik struktur” konsepsiyasına aiddir. Ona görə, “*danışan ilk öncə semantik struktur törədir (yaradır) və məhz semantik struktur gələcəkdə (sonra) baş verən hadisəni müəyyən edir*” [62, s. 112]. Özünü törəmə (generativ) istiqamətin nümayəndəsi hesab etməyən müəlliflər alt qat strukturunu bir-birilə variativ əlaqədə olan üst qat

strukturdan ibarət real göstəricinin funksional abstrakt sintaktik model kimi hesab edirlər.

Qeyd etməliyik ki, alt qat strukturunun “generativ” və “qeyri-generativ” şərhləri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Bəzi müəlliflər, alt qat strukturu “mücərrəd struktur sxem” kimi təyin edərək, qeyd edirlər ki, “mücərrəd struktur sxemi” anlamı, “yaranma nümunəsi”, “alt cümlə” anlamı ilə eynidir.

Alt və üst qat strukturları arasında “generativ” şərhli əlaqələrinin alt qat struktur anlamının bütün növlərində törəmə əlaqələri mövcuddur: üst qat strukturu transformasional qaydaların toplusunun köməyi ilə alt qat strukturundan törəyir. Alt qat strukturu “qeyri-generativ” şərh edərkən, onun üst qat strukturu ilə əlaqəsi bəzi hallarda mahiyyət və hadisə əlaqələri kimi qiymətləndirilir.

60-cı illərin birinci yarısından başlayaraq alt qat struktur anlamı N.Xomskinin 1950-ci illərdəki işlərində transformasional törəmə haqqında dönüş nöqtəsini bildirmək üçün istifadə olunan “nüvə cümləsi” anlamını əvəz edən generativ nəzəriyyənin ən vacib anlamına çevrilmişdir. Alt qat struktur anlamı generativ nəzəriyyə ilə assosiasiyasiya olunduğu üçün N.Xomskinin əsərlərində bu anlamın şərhli ilə tanış olaq. N.Xomski bu anlamını “Por-Royal nəzəriyyəsi”-nə istinad edərək şərh edir. N.Xomski yazır ki, *“bu nəzəriyyə təsbit edir ki, alt qat strukturunun əsasını təşkil edən dil formalarının abstrakt təşkili idrakla (ağılla) bağlıdır, lakin onun üst qat strukturundan gələn siqnalı bədən orqanları tərəfindən qavranılır. Alt və üst qat strukturlarını bağlayan transformasyon əməliyyatlar cümləni yaradarkən və ya anlayarkən ağıl tərəfindən yerinə yetirilən həqiqi əməliyyatlar hesab olunur”* [92, s. 34]. N.Xomski alt qat strukturunu “təsviri” metodla təyin edir. O yazır: *“A wise man is honest” cümləsindəki üst qat strukturu bu cümləni subyektə, yəni “A wise man”, və predikata is “honest”-ə bölə bilər. Lakin alt qat strukturu bir az fərqli olacaq”* [88, s. 30]. Belə ki, üst qat atributiv struktura (A wise man) alt qat strukturu isə (A man is wise) uyğun gəlir. Bunun hansı səbəbdən bu cür olmasını N.Xomski izah etmir. Bunun izahını, görünür, “Por-Royal nəzəriyyəsi”-sində tapmaq olar. N.Xomskinin təqdimatından aydın olur ki, alt qat strukturu üst qat strukturundan – bəzi səs törəməsi vasitəsilə transformasional dəyişikliklə bağlı yaranan ağıl törəməsidir.

N.Xomskinin təqdimatında alt qat strukturu cümlə mənasının formalaşmasını bildirir, üst qat strukturu isə – bu mənanın səsli tərəfini bildirir. Belə ki, alt qat strukturu səsdən və ya sözdən öncə törəmə kimi nəzərdə tutulur, baxmayaraq ki, N.Xomski alt qat strukturunu nümayiş edərkən onu kifayət qədər real sözlərin əlaqəsi kimi təqdim edir. N.Xomskiyə görə, məna törəmələrinin səs törəmələri ilə girdiyi əlaqələrin qaydalar sisteminə qrammatika deyilir. O, yazır: *“Dilin qrammatikasını mənim istifadə etdiyim termin mənasında ümumiyyətlə dildə səs və məna arasında uyğunluğu ifadə edən qaydalar sistemi kimi səciyyələndirmək olar”* [73, s. 52]. Alt və üst qat strukturlarının konsepsiyası ilə bağlı qrammatikanın bu cür düşünülməsi ikitərəfli vahidlər yəni, həm səs, həm də mənadan ibarət vahidlər arasında əlaqələri nizamlayan qayda sistemi və ya toplusu kimi qrammatikanın adi anlamından kifayət qədər fərqlidir. N.Xomskiyə görə, qrammatika dil vahidlərinin müxtəlif tərəfləri arasında əlaqə deməkdir. Bu cür qrammatika əgər mövcuddursa, ikitərəfli əlaqələrdən ibarət qrammatikadan fərqlənir. Bu yalnız nəzəriyyədə belədir. Təcrübədə isə N.Xomski yalnız ikitərəfli vahid və onların əlaqələrini nəzərdə tutur. Belə ki, alt qat strukturu onun əsərlərində əvvəl daha çox istifadə edilmiş “nüvə cümləsi”nə uyğun gələn adətən predikativ xarakterli elementar söz birləşməsi kimi təqdim olunur [62, s.70].

Həm subyektin, həm də atributun bir neçə sözdən ibarət olduğu cümlələr arasında elə cümlələr var ki, tərkibində, ən azı bizim şüurumuzda (dans nostre esprit), bir sıra fikir mövcuddur. Bu fikirlərin hər birini ayrı cümləyə çevirmək olar. Mən deyəndə ki, *“Invisible God created visible world”*, (Görünməz Allah görünən dünyanı yaradıb) şüurumda bu cümlədə birləşdirilən üç fikir canlanır. Çünki, birincisi, mən belə bir fikrə gəlirəm ki, Allah görünməzdir; ikincisi, o, dünyanı yaradıb; üçüncüsü, dünya görünəndir. Bu üç cümlədən əsası ikincisidir; məhz o, təqdim olunmuş cümlənin məğzini özündə cəmləşdirir, birinci və ikinci mühakimələr isə kənardan daxil olan, yəni əsasın hissələridir; birincisi onun subyekt, axırıncısı isə atributudur.

Başqa sözlə desək, *“Görünməyən Tanrı görünən dünya yaratdı”* cümləsinin alt qat strukturu üç mücərrəd cümlədən ibarətdir. Onlardan hər biri müəyyən sadə fikri

ifadə edir. Lakin bu cümlənin üst qat forması isə sadəcə olaraq subyekt – atribut strukturun ifadəsidir. Təbii ki, bu alt qat strukturu yalnız nəzərdə tutulur, bütövlüklə şüurumuzda qalaraq o, öz ifadəsini tapmır: Verilmiş nümunədən [Invisible God created visible world] görünür ki, belə daxil olan cümlələr (propositions incidentes) tez-tez orijinalın xüsusiyyətlərinin daha dəqiq ötürülməsi üçün istiqamətlənmiş mənə və üslubi dəyişiklikləri özündə ehtiva edir.

Bundan sonra da N.Xomski qeyri-müəyyən “proposition” terminini – “iddia edilməyən fikir”, “semantik cümlə”, “propozisiya” istifadə edir. Biz üslubi səbəblərə əsaslanaraq “Por-Royal Qammatika”-sına aid “propozisiya” termininin istifadəsindən imtina etmişik və onu kontekstə uyğun tərcümə edirik; bundan əlavə fransız və ingilis dillərində “proposition” sözü “adi cümlə” mənasında işlədilir.

Bəzən alt qat strukturu üst formada daha yaxşı ifadə olunur. Yuxarıda verilən nümunə cümləni biz aşağıdakı formada qura bilərik: “God that is invisible created the world which is visible” (Görünməyən Allah, görünən dünyanı yaradıb). Buna baxmayaraq, alt qat strukturunun gerçəkliyi – gizli zehni reallıqdır, mülahizənin fikri müşayiətidir. O, üst formanın sadə, birmənalı yolla ona uyğun olub-olmamasından asılı deyil.

Ümumi halda isim və əlavə isimdən, yaxud isim və sifət ya da feili sifətdən ibarət konstruksiyaların əsasında alt qat strukturu nisbi budaq cümləsi kimi çıxış edir: bütün bu ifadələr özündə mənaca nisbi əvəzlik ehtiva edir və nisbi əvəzlikli konstruksiyaya dəyişilə bilər. Eyni alt qat strukturu müxtəlif dillərdə həyata keçirilə bilər, məsələn, mən qaçan iti görürəm, (*I see a dog that is running*), 'mən görürəm iti, hansı ki qaçır'. “Daxil olan cümlə”-də nisbi əvəzliliklərin yeri alt qat strukturunun üst qat strukturuna çevrilməsi qaydası ilə müəyyən edilir. Bunu belə cümlələrin misalında görmək olar: “Sevdiyim Allah”, “Allah, hansı ki dünyanı yaratmışdır”. Bu hallarda “ən azı adi cümlə quruluşunda nisbi əvəzlik ondan qabaq gələn sözünü tərəfindən idarə olunmadığında həmişə cümlənin əvvəlində işlənir (baxmayaraq ki, məntiqcə axırında olmalıdır)”.

Nəzərdən keçirdiyimiz hər bir cümlədə alt qat strukturu mücərrəd cümlələr sistemindən ibarətdir və o, real şəkildə icra olunan material obyektə bilavasitə,

birmənalı ifadə olunmur. Belə sadə cümlələrin alt sistemindən real cümlə əmələ gətirmək üçün biz müəyyən qaydalardan (müasir terminlərdə, qrammatik transformasiyalar) istifadə edirik. Təqdim olunmuş misallarda biz quruluş qaydasını budaq cümləsində ismi əvəz edən (sözünü olduqda onunla birlikdə) nisbi əvəzliyin prepozisiyasına dəyişirik. Daha sonra istədiyimiz halda biz nisbi əvəzliyi çıxarda bilərik. Eyni zamanda həm bağlamayı (məsələn, “görünməz Allah”) çıxartmaq və feilin formasını dəyişmək olar. Nəhayət, bəzi hallarda biz isimlə sifətin yerini dəyişməliyik.

U.L.Çeyfə görə, *“həm alt, həm də üst qat strukturlarına malik olan cümlələr haqqında nəzəriyyə məlum və məchul növ cümlələrin mənalalarının yaxınlıq faktını (məsələn, Ann admires Tom və Tom is admired by Ann), cümlələrin ikimənalılıq faktını (məsələn, “flying planes can be dangerous”, (təyyarədə uçmaq təhlükəli ola bilər) və ya (uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər) nəzərə almaq üçün işlənilib hazırlanmışdır”* [27, s. 17]. Digər faktlara “teacher coming” kimi misalı aid etmək olar. Belə ki, bu ifadədə “üst” qatda sözlər arasında müvafiq olaraq atributiv və predikativ sintaktik əlaqələr mövcuddur, lakin “alt” qatda sanki onlar eynidir: hərəkət-subyekt. Həqiqətən, bir halda “üst” strukturda zaman çərçivəsində baş verən hərəkət prosesi bildirən feillə təmsil olunur, digər halda hərəkəti həm fikir predmeti, həm də onun adını və nominasiyasını bildirən isimlə ifadə olunur (feili isim).

Bildiyimiz kimi, söz ehtiyatının bir vahidi kimi götürülmüş tam mənalı söz nitqdən kənarında (cümlədən kənarında) vəhdət təşkil edən və tədqiqatçılar tərəfindən təhlil zamanı seçilən bir sıra mənalara malikdir. Bu mənalardan üç növü seçilir: birincisi, yalnız bir sözə aid olan və onu başqa dilin sözlərindən fərqləndirən fərdi leksik məna; ikincisi, bir sözə və söz sinfinə aid olan ümumi qrammatik məna (nitq hissəsinin mənası); üçüncüsü, sözlərin siniflərə və nitq hissələrinə bölündüyü söz sırası üçün ümumi məna – altsınıf mənası (məsələn, canlı və cansız isimlər sinfi, təsirli və təsirsiz feillər və s.). Mənanın axırıncı növü bəzən leksik-qrammatik məna adlandırılır.

Nitqdə (cümlədə) sözün qrammatik (sintaktik) davranışı sözün nitq hissəsi və müxtəlif söz formalarının mənalı kimi ümumqrammatik məna ilə tənzimlənir.

Qrammatik mənasından asılı olaraq söz digər sözlərlə müxtəlif sintaktik əlaqəyə girir və cümlədə müxtəlif funksiyalar əldə etmiş olur. Ənənəvi qrammatika termini ilə desək bu, müxtəlif cümlə üzvlərinin funksiyasıdır: mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərf. Sözün leksik mənası bu sözün digər sözlərlə sintaktik əlaqə qurmasına əsir etmir, lakin sözün altsinif mənası sözün qrammatik istifadəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn, bir sıra dillərdə məchul növ yalnız təsirsiz feillərin iştirakı ilə düzəlir.

Məlumdur ki, sözlər hər-hansı bir sistem kimi cümlə tərkibinə daxil olaraq və cümlə üzvünə çevrilərək, cümlədən kənarında malik olmadığı xüsusi məna əldə etmiş olur. Məsələn, ağac sözü cümlədən kənarında nə subyekt, nə də obyekt hesab olunur. “Ağac bitir” cümləsinin tərkibində bu söz hərəkətin subyektini bildirir, lakin “mən ağac görürəm” cümləsində bu söz obyektin mənasını bildirir. Bu mənalar funksional hesab olunur, çünki sözün müəyyən funksiya əldə etməsi ilə bağlıdır. Cümlə üzvü və onun funksional mənası kimi sözlərin funksiyası arasında mütləq asılılıq mövcuddur (cümlə üzvünə çevrilərək söz funksional məna əldə edir), lakin onlar arasında birmənalı uyğunluq yoxdur. Məsələn, mübtəda funksiyasında istifadə olunan söz həm subyekt, həm də obyekt mənasına malik ola bilər (məsələn, məchul cümlələrdə). Sözün, məsələn, mübtəda funksiyasında istifadəsi müxtəlif funksional məna daşıya bilər. Deyilənlərə misal verək: “qardaşlar yazışır” və “məktublar yazılır”. Nitq hissəsi kimi qardaşlar və məktublar isimlərinin ümumi mənası və xüsusiyyəti mübtəda kimi funksiyasını təyin edir. Lakin onların müxtəlif altsiniflərə aid olması müvafiq olaraq müxtəlif funksional mənalarını şərtləndirir. Birinci cümlədə qardaşlar sözü hərəkətin subyektini bildirir, ikinci cümlədə isə məktublar sözü hərəkətin obyektini bildirir. Bu halda sözlərin funksional mənalarının fərqi altsinif sözlərinin mənası ilə müəyyən olunur. Misallarda verilən sözlər eyni sinif mənasına və formaya malikdir. Bəzi hallarda isə funksional mənaların fərqi bütövlükdə söz formalarının müxtəlif mənaları ilə şərtlənir. Belə ki, oğlan vurdu (mübtəda-subyekt) və oğlanı vurdular (mübtəda-obyekt) cümləsində funksional mənənin fərqi cümlədə müxtəlif feil formalarının məlum və məchul növ – mövcudluğu ilə şərtlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Por-Royal dilçilik tədqiqatlarında nəzərdən keçirilən alt və üst qat struktur nəzəriyyəsində implisit şəkildə rekursiv mexanizmlər vardır

[86, s.34]. Onlar nəzəriyyənin təsvir etdiyi əsas vasitələrin çoxlu sayda tətbiq olunmasını təmin edir; istənilən adekvat dil nəzəriyyəsi məhz belə olmalıdır. Bundan əlavə, təqdim olunmuş misallarda rekursiv mexanizmlər müəyyən formal şərtlərə uyğunlaşır, lakin bu şərtlərin mövcud olması zəruri, apriori deyil. Həm adi (məsələn, konyuksiya, dizyunksiya və s. zamanı), həm də nisbi budaq konstruksiyaları və məsdərlərlə bağlı şəkildə nəzərdən keçirilən maraqlı hallarda alt qat strukturunun genişlənməsinin yeganə yolu ona subyekt-predikat strukturlu bütöv cümlələrin əlavə olunmasından ibarətdir [92, s. 37]. Permutasiya, düşmə və s. kimi transformasional qaydaları yeni strukturların əmələ gəlməsində heç bir rol oynamır. Təbii ki, belə bir sual açıq qalır: “Por-Royal qrammatika”sının mütəxəssisləri nə dərəcədə öz nəzəriyyələrinin bu xüsusiyyətlərini dərk edirdilər? Onlar mütəxəssislərin maraqlarının mərkəzində idi?

Yuxarıda qeyd edilən yanaşmanı iki qayda sisteminin terminləri ilə dilin sintaksisini təsvir edərək ifadə edə bilər. Bu, növbəti qayda sistemləridir: alt qat strukturlarını yaradan əsas sistem və alt qatları üst qat strukturlarında əks etdirən transformasional sistem. Əsas sistem mücərrəd sıralı elementlər arasında alt qat qrammatik münasibətlərini yaradır (bilavasitə tərkibi hissələrin qrammatikasının köçürmə qaydaları); transformasional sistem düşmə, permutasiya, əlavə edilmə və s. kimi qaydalardan ibarətdir. Baza qaydaları yeni cümlələri daxil etməyə imkan verir (başqa sözlə desək, onlar $A \rightarrow \dots S \dots$ tipli köçürmə qaydalarını ehtiva edir, burada S – baza qrammatikasının bilavasitə tərkib hissələrinin rəmzidir); başqa rekursiv vasitələr mövcud deyil. Transformasiyalar arasında elələri var ki, alt qat strukturunda müvafiq göstəricilər olduqda (yəni, alt qat strukturu bu məqsədlə xüsusilə hazırlanmış notasiya vasitəsilə müvafiq “mental hərəkəti” təqdim etdikdə) [73, s. 52] onların vasitəsilə suallar, əmr cümlələri və s. formalaşır.

Göründüyü kimi, “Por-Royal qrammatika”sı bilavasitə tərkiblər anlayışının bu və ya digər dərəcədə inkişaf etdirildiyi ilk qrammatika idi. Bununla bağlı qeyd etməliyik ki, söhbət sintaktik strukturun təqdim olunması haqqında getdikdə bu qrammatika həmçinin birmənalı olaraq bilavasitə tərkib hissələrinin terminləri ilə təsvirin qeyri-adekvatlığını sübut edir. Onda bir çox tərəfdən oxşar olduğu

özünəməxsus transformasional qrammatikasına işarələr vardır. “Por-Royal qrammatika” kitabında şərh edilən qrammatik strukturun ümumi konsepsiyasından qrammatik təhlilin konkret nümunələrinə keçsək, onun daxilində alt və üst qat strukturları nəzəriyyəsinin inkişafına dair bir çox başqa cəhdləri də aşkar edəcəyik. Məsələn, zərflər (əksər hallarda) “insanların nitqini daha qısa etmək istəyi” kimi nəzərdən keçirilir, buna görə onlar sözlü-isim konstruksiyalarının elliptik formaları kimi qəbul olunur; məsələn, prudently (ağıllı) with prudence (ağıl ilə) əvəzinə və ya today (bu gün) this day (həmin gün) əvəzinə [18, s. 63]. Eyni formada feillər özündə gizli şəkildə iddia ifadə edən alt qat bağlamasını birləşdirən sözlər kimi nəzərdən keçirilir. Bu da o deməkdir ki, onların istifadəsi konkret fikir ifadəsini daha qısa etmək istəyi ilə şərtlənir. Feil – *“əsas vəzifəsi iddianın adlandırılmasından ibarət olan sözdür. Tərkibində feil olan nitq nəinki hər hansı obyektləri dərk edən, həmçinin onları müzakirə edən, onların haqqında nəyi isə iddia edən insanın nitqidir”* [18, s. 147- 148]. Biz feili tələffüz etdikdə iddianı sadəcə “fikrimizin predmeti” kimi ifadə etmirik, iddia aktını həyata keçiririk. Məsələn, biz “iddia bildirən adları, misal olaraq, [lat.] *affirmans* “iddia edən”, *af-firmatio* “iddia” istifadə etdikdə [18, s. 90; 150, s. 32]. Buna görə *“Aysel lives”* (Aysel yaşayır) cümləsi *“Aysel is alive”* (Aysel yaşayandır) deməkdir [18, s. 149], *“Aysel affirms”* (Aysel iddia edir) latın cümləsində isə “*affirmât*” mənası “*est affirmans*” (iddia edəndir) mənasına bərabərdir [18, s. 156]. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, latın cümləsi “*affirmo*” (Mən iddia edirəm) (burada subyekt, bağlama və atribut yalnız bir sözdən ibarətdir) iki iddia ifadə edir. Birincisi, danışan tərəfindən həyata keçirilən iddia aktı, ikincisi – danışanın kimə isə aid etdiyi (bu halda özünə) iddiadır. Eyni şəkildə “*nego*” (inkar edirəm) feili əksinə ... “bir iddianı və bir inkarlığı” özündə birləşdirir [18, s. 156].

“Por-Royal Qrammatika”sının mütəxəssislərinin bu müşahidələrini nəzəriyyəmizin terminləri ilə ifadə etsək görürük ki, *“Aysel yaşayır və ya Allah insanları sevir”* [19, s. 107] kimi cümlələrin əsasında duran alt qat struktur iddiasını bildirən bağlamadan və fikir subyektinə aid edilən predikatdan (yaşayan, insanları sevən) ibarətdir. Feillər predikatların alt kateqoriyasını əmələ gətirir; onlara transformasiya tətbiq edilir və nəticədə onlar bağlama ilə birləşərək tək söz olur.

Feillərin daha ətraflı təhlili “Por-Royal Qrammatika”sının “Məntiq” kitabında verilir; bu kitabda deyilir ki, *“üst qat strukturunun xarici görünüşünə baxmayaraq tərkibində təsirli feil və tamamlıq olan istənilən cümlələri mürəkkəb adlandırmaq olar, onlar müəyyən şəkildə iki cümlədən ibarətdir”* [19, s. 120]. Belə ki, “Brut zalım hökmdarı öldürmüşdü” cümləsinə biz etiraz edə bilərik ki, Brut ümumiyyətlə heç kimi öldürməmişdi ya da Brutun öldürdüyü adam zalım hökmdar deyildi. Buradan bu nəticə çıxır ki, cümlə Brutun zalım hökmdar olan şəxsi öldürdüyü haqda fikri bildirir və alt qat bu faktı əks etdirməlidir. Bizə elə gəlir ki, “Məntiq” kitabına riayət etsək bu təhlili obyekt tək term olduğu halda da tətbiq etmək olar, məsələn, “Brut Sezarı öldürmüşdü” cümləsində. Belə təhlil “Məntiq” kitabında daha sonra nəzərdən keçirilmiş mühakimə nəzəriyyəsində əsas rolu oynamışdır. Əslində o, natamam münasibətlər nəzəriyyəsi üçün istifadə edilmişdir; bu, “sillogizm” nəzəriyyəsini başqa halda tətbiq edilməsi qeyri-mümkün olan arqumentlərə aid etməyə imkan verdi. Belə ki, “Məntiq” kitabında deyilir ki, *“Allahın qanunu qeysərlərə hörmət etməyi əmr edir və XIV Lyudovik – qeysərdir” cümlələrindən çıxarılan nəticə – “Allahın qanunu XIV Lyudovikə hörmət etməyi əmr edir”* [19, s. 206] tamamilə doğrudur, baxmayaraq ki, öz üst qatında o, sillogizmin hər hansı həqiqi fiqurunun nümunəsi deyil. Qeysərləri *“yığılmış halda nəzərdən keçirilən cümlənin tərkibində olan digər cümlənin subyekti”* kimi nəzərdən keçirərək [19, s. 207] və passiv transformasiyanı tətbiq edərək yaxud başqa üsulla ilkin cümləni alt propozisional tərkib hissələrinə ayıraraq biz “Barbara” həqiqi sillogizm fiquruna arqument təqdim edəcəyik.

Alt qat strukturları əsasında dayanan cümlələr barədə məlumatdan “Məntiq” kitabının digər yerlərində də eyni məqsədlə istifadə olunur. Belə ki, L.Arno qeyd edir ki, *“bizim zamanımızda öz həyatlarını dindarlığa qurban verən keşişlər azdır”* [19, s. 208] (In our time, a few such pastors who would be willing to give life for their flock) cümləsi üst səviyyədə formasına görə təsdiqdə olsa da, həqiqətdə “mənasına görə bu inkarlığı özündə birləşdirir: Bizim zamanımızda bir çox keşişlər hazır deyillər”. Sadə kateqorik sillogizmin birinci fiqurunun birinci üsulu şərti olaraq belə adlanır. Birinci fiqurun təyinatı – xüsusi halın ümumi vəziyyətə yaxınlaşdırılmasıdır. Bu ad İspanlı Pyotr tərəfindən tərtib olunan (daha sonra XXI papa İohan) mnemonik latın şeirindən

bütün üsulların yadda saxlanması asanlıq üçün götürülmüşdür – Təxmini tərcümə. Öz həyatını dindarlığa qurban vermək”dir [19, s. 209]. Arno bir neçə dəfə təkrar edir ki, alt qat strukturunda “görünüşünə görə” təsdiq və inkar görünən şeylər mənasına görə, belə ola da bilər, olmaya da bilər. Qısa şəkildə desək, cümlənin real “məntiqi forması” onun yüksəkdə dayanan qrammatik forması ilə müqayisədə tamamilə başqa cür işləyə bilər.

Bütün baxılan dövr üçün ən müxtəlif dillərin müxtəlif üst formalarının əsasında dayanan alt qat strukturlarının oxşarlığını xüsusi vurğulamaq xarakterikdir; bu, nitq elementləri arasında əhəmiyyətli semantik əlaqələrin ifadə üsullarının problemi ilə əlaqədardır. “Por-Royal Qrammatika” kitabının VI fəslində bu münasibətlərin ifadəsinə klassik dillərdə müşahidə olunan hal sonluqları vasitəsilə baxılır; qədim yəhudi dilinin “status constructus”-da daxili modifikasiya (şəklini dəyişmə) vasitəsilə, roman dillərində işlənən ədatlar vasitəsilə və ya fransız dilində subyekt–predikat və predikat–obyekt münasibətlərinin ifadə halı ilə, söz sırasının düzülüşü ilə müşahidə olunur. Bütün bu üsullara bu dillər üçün ümumi olan fikir strukturunu təşkil edən alt qat strukturunun manifestasiyası (fikrin kütləvi ifadəsi) kimi baxılır. Ensiklopedist Dyü Marse də o fakta diqqət yetirir ki, bəzi dillərdə nitq elementləri arasında əlaqələr hal sisteminin, digərlərində isə söz sırasının və ya xüsusi ədatların köməyi ilə ifadə olunur; bu zaman o, cümlədə söz sırasının sərbəstliyi ilə fleksiyanın zənginliyi arasında asılılıq olduğunu qeyd edir [98, s. 117].

O mülahizə diqqətəlayiqdir ki, hər bir dildə münasibətlərin vahid və obrazlı yığılımı mövcuddur ki, bunlarda sözlər çıxış edə bilər və bu münasibətlər təfəkkürün tələblərinə uyğun gəlir. Filosof – dilçilər heç də sübut etməyə cəhd etmərlər ki, bütün dillərdə belə hal sistemləri mövcuddur və hal münasibətlərinin ifadəsi üçün hər yerdə flektiv vasitələrdən istifadə olunur. Əksinə, onlar həmişə qeyd edirdilər ki, hal sistemi bu münasibətlərin ifadə vasitələrindən yalnız biridir. Bəzən qeyd olunurdu ki, halların adını müxtəlif növ münasibətlərə tətbiqdə pedaqoji vasitə kimi istifadə etmək olar; habelə, sadəlik nöqtəyi-nəzərindən o məqsədyönlülük əsaslandırılırdı ki, halları formal göstəricilər olmayan yerdə fərqləndirmək lazımdır. Fransız dilində hal sisteminin olmaması hələ ən əvvəlki qrammatikalarda qeyd olunurdu [169, s. 212].

Başa düşmək lazımdır ki, klassik dillərdə mövcud fleksiyaadan məhrum olan hal adlarından istifadə, dilçilərin uyğun vahid obrazlı qrammatik münasibətlərin olması barədə tam inamını sübut edir; onlar inanırdılar ki, ifadə vasitələrinin tamamilə müxtəlif olmasına baxmayaraq, müxtəlif dillərdə alt qat strukturları mahiyyətinə görə eynidir. Belə mülahizənin həqiqiliyi heç də aydın deyil, başqa sözlə, o qeyri-trivial fərziyyəni ifadə edir, belə ki, bizə məlum olduğu kimi, müasir dilçilik bizə bu mülahizəni ciddi müzakirə etmək üçün lazımi məlumatı vermir.

Yuxarıda qeyd olundu ki, “Por-Royal Qrammatika”-sında zərflərin çoxu, demək olar ki, alt qat strukturunun kateqoriyalarına aid deyil, onlar yalnız ona görə istifadə olunur ki, *“bir sözü başqa cür, sözününün adla birləşməsində ifadə etmək mümkün olsun”* [18, s. 146]. Daha əvvəlki dövr qrammatikləri sadəcə “bir çox zərflərin” dəqiqləşdirilməsini nəzərdən qaçırdılar. Belə ki, fransız qrammatiki Dyü Marse hesab edir ki, *“zərf digər növ sözlərdən onunla fərqlənir ki, o, sözünü və ada bərabərdir; o, sözünü mənasına onun tamamlığı ilə malikdir; bu, nitqi qısa edən sözdür”* [98, s. 66]. Belə ümumi xarakteristika verərək, Dyü Marse daha geniş sinif vahidlərini elə təhlil edir ki, biz onu alt qat strukturundan çıxan “sözünü –tamamlığın” dəyişdirilmiş forması kimi ifadə edə bilərik. Zərflərin daha geniş təhlilini Baze vermişdir [64, s. 45]. Yeri gəlmişkən, o qeyd edir ki, baxmayaraq ki, *“zərfi söz birləşməsi”* (phrase adverbiale), məsələn, with prudence “ağılla” öz “mənasına”(signification) görə uyğun olan prudently ”ağıllı” zərfindən fərqlənir, o, həmin zərfdən onlarla assosiasiyalaşan “əlavə ideyalarla” fərqlənə bilər: *“hərəkət və adəti qarşılıqlaşdırmaq lazım olduqda zərf adəti ifadə etmək üçün daha münasibdir, zərfi birləşmə isə – hərəkəti göstərir; onda belə deyə bilərəm: A man who behaves prudently can not expect that all his actions will be done with prudence”* [65, s. 342].

Bu fərqləndirmə “bütün dillər tərəfindən tam sinoimliyın təbii qəbul edilməzliyi kimi xüsusi hal olub, dili yalnız ifadənin dəqiq aydınlığı üçün əhəmiyyətsiz olan səslərlə zənginləşdirməyə qadirdir”. Daha əvvəlki dövr dilçilərinin əsərlərində alt qat strukturu terminlərinin təhlilinin digər nümunələrini də görmək olar; belə ki, əmr və sual cümlələri alt qat ifadələrinin elliptik transformları mahiyyətinə görə belə əlavə termlərlə izah olunur: *“Mən sizə əmr edirəm”* və ya

“Mən xahiş edirəm”. Buna görə *“Mənə qonaq gəlin”* cümləsinin alt qat strukturu bu növə malikdir: *“Mən sizə əmr edirəm (xahiş edirəm) ki, mənə qonaq gələsiniz”*; *“Bunu kim tapıb?”* cümləsi *“Mən onu soruşuram ki, bunu kim tapıb?”* deməkdir.

Alt qatı cümlələrinin terminlərlə əlaqəsindən çıxan transformasiyanın trivial tətbiqinə nümunə kimi gətirmək olar [65, s. 399]. Bağlayıcı vasitələrin təhlili zamanı bəzi daha maraqlı halları Boze göstərir; məsələn, o, hesab edir ki, zərf comment “necə”, manner “vasitə” sözünü təşkil edən alt qat strukturuna və nisbi budaq cümləyə malikdir, buna görə *“Mən bilirəm, bu necə baş verib”* cümləsi hərfi mənada *“Mən elə üsul bilirəm ki, bu üsulla bu hadisə baş verib”* cümləsi mənasını verir. Hərfi mənada *“Bu o evdir ki, onun alqı-satqısını etmişəm”* ifadəsinin mənasını o, belə təhlil edir: *“Bu o evdir ki, evdə onun alqı-satqısını etmişəm”*. Bu metodu istifadə edərək o, bu cümlələrin əsasında duran alt qat strukturunu onun baş və budaq hissələri ilə birlikdə açır.

Təsvir olunan metodun maraqlı inkişafını Dyü Marsenin sintaksis və konstruksiyalar əsərində tapmaq olar. O, “nitqdə sözlərin yerləşməsinə” “konstruksiya”, sintaksisi isə – “sözlər arasında əlaqə” adlandırmağı təklif edir. Məsələn, bu üç cümlədə lat. *“Mən sənə məktubunu aldım”*, *“Sənə məktubunu mən aldım”* və *“Məktubunu mən aldım sənə”* cümlələrində üç müxtəlif konstruksiyalar var, lakin sintaksis eynilə qalır, belə ki, hər üç halda tərkib elementləri arasında əlaqələr eyni olaraq qalır. Beləliklə, bu mülahizələrin hər biri təfəkkürdə eyni mənə yaradır: *“Mən sizin məktubunuzu aldım”*. Sintaksisi daha sonra o, belə müəyyən edir: Bu, hər bir dildə sözlər vasitəsilə həmin dili bilən insanların təfəkküründə bizim istədiyimiz mənəni yaratmaqdır.

Sintaksis – qrammatikanın bir bölməsi olub, dildə işarələr barədə biliyə elə tətbiq olunur ki, insanların təfəkküründə ayrı-ayrı sözlərin mənasından bütöv frazanın mənasını yaradıla bilir [98, s. 107-108]. Beləliklə, hər hansı ifadənin sintaksisi mahiyyətinə görə bizim adlandırdığımız alt qat strukturudur; ifadənin konstruksiyası isə – bizim üst qat strukturu adlandırdığımız haldır.

Bu fərq aşağıdakı ümumi mülahizələr əsasında aparılır. Təfəkkür aktı ayrıca vahidi təşkil edir. Uşaq üçün qəndin şirinliyini hiss etməsi ilk əvvəl təhlil olunmayan

az təsadüf edilən təcrübədir [98, s. 181]; böyük adam üçün “*Qənd şirindir*” cümləsinin mənası onun ifadə etdiyi fikirdir, habelə ayrıca varlıqdır. Dil, bu obyektlərin təhlili üçün digər yolla differensiasiya olunmayan lazım olan vasitələri çatdırır. O, belə demək olarsa, bizim fikrimizə paltar geyindirmə vasitəsi olaraq, onu başa düşür, üzvlərinə ayırır, ona elə görkəm verir ki, digərlərinə böyük dəqiqliklə və ətraflı şəkildə xəbər vermək mümkün olsun.

Beləliklə, hər bir ayrıca fikir necə deyərlər, bütövü, hər hansı yığcamlığı ifadə edir; nitqdən istifadədə o, üzvlənir, nitq orqanları vasitəsilə təhlil olunan və ayrılan müxtəlif artikulyasiyaların köməyiylə sözü əmələ gətirir [98, s. 184]. Nitqin eyni şəkildə mənimsənilməsi sözlərin ardıcılığından yaranan vahid və üzvlənməyən fikirdə tamamlanır. “*Sözlər öz birliyi ilə oxuyan və qulaq asanın təfəkküründə bizim yaratmaq istədiyimiz tam məna və fikri yaradır*” [98, s. 185]. Bu fikrin necə olduğunu bilmək üçün təfəkkür, cümlənin sözləri arasında əlaqəni müşahidə etməlidir, daha doğrusu, onun sintaksisini müəyyən etməlidir; daha sonra o, alt qat strukturunu tam təhlil edib, mənanı müəyyən etməlidir. Aqlın irəli sürdüyü təhlil metodu onda tamamlanır ki, qarşılıqlı əlaqədə olan sözləri yanaşı qoysun və beləliklə, “*əhəmiyyətli qayda*” (ordre significatif) yaratsın ki, burada qarşılıqlı əlaqədə olan sözlər bir-birinin ardınca gəlsin. Real tələffüz olunan cümlə öz-özlüyündə “*əhəmiyyətli qayda*”-nın ardınca gələ bilər.

Bu halda o “*sadə konstruksiya*” (təbii, vacib, əhəmiyyətli, nəqli) adlanır [98, s. 23; 111, s. 68]. Əks halda “*əhəmiyyətli qayda*” bu və ya digər analitik prosedurun köməyiylə bərpa oluna bilər, o, “*mənanı tamamilə bu qayda əsasında qəbul edərək, təfəkkürlə bərpa olunmalıdır*” [98, s. 191-192]. Məsələn, latın cümləsini başa düşmək üçün biz, danışanın təfəkküründə mövcud olan “*təbii qayda*”-nı yenidən qurmalıyıq [98, s. 196]. Hər bir cümlənin mənasını bilmək azdır, daha çox şey tələb olunur: “*Siz bir-biri ilə əlaqədar olan sözləri fikrən yanaşı qoymasanız, heç nə başa düşməzsiz. Bunu isə siz cümləni axıradək dinlədikdən sonra edə bilərsiniz*” [98, s. 198-199]. Belə ki, latın dilində “*sonluqların əlaqəsini ifadə edən elə sözlər var ki, cümlənin tələffüzündən sonra sözlər arasında əlaqə qaydalarını sadə, vacib və əhəmiyyətli konstruksiyalar qaydası ilə birlikdə müəyyən etməyə imkan verir*” [98, s. 113]. Bu

“*sadə konstruksiya*” bütün hallarda məsləhət görülən qaydanı ifadə edir, lakin isimlərin hala malik olduğu ümumişlək konstruksiyalı dillərdə çox az halda müşahidə olunur” [98, s. 51]. “Sadə konstruksiya” barədə məlumat nitqin mənimsənilməsinin birinci və əsas mərhələsidir.

Sözlər hissələri təşkil edərək, bütövü əmələ gətirir; bu hissələrin yerləşdiyi adi münasibətlərin mənimsənilməsi bizə bütövü təsəvvür etməyə imkan verərək, tamamilə sadə konstruksiyaya əsaslanır; burada sözlər özlərinin əlaqə qaydalarına uyğun olaraq tələffüz olunur və qarşımızda daha rahat şəkildə dayanır ki, bu da əlaqələri qəbul etməyə imkan verir və onun bütövlüyü barədə fikri formalaşdırır [99, s. 287-288].

Sadə konstruksiyalardan fərqlənən konstruksiyalar (məhz “fiqurlu konstruksiyalar”) ona görə anlaşılır ki, ağıl onların nizamsızlığını əlavə ideyaların köməyi ilə aradan qaldırır, bu ideyalar oxunan və eşidiləni elə mənimsəməyə kömək edir ki, məna sadə konstruksiyaya aid olan qaydada ifadə olunsun.

Qısa şəkildə desək, “sadə konstruksiya”-da “sintaksis”-in münasibətləri bilavasitə bir-birinin ardınca gələn sözlər arasında əlaqə ilə ifadə olunur, cümlə ilə ifadə olunan fikri üzvlərinə ayırmayaraq, bilavasitə bütün dillər üçün həmişə ümumi baxılan bu dərin təmsil etmədən irəli gəlir (xarakterikdir ki, o fransız dilində adi söz sırasına uyğun hesab olunur) [99, s. 193].

Nəticədə “fiqurlu konstruksiyaları” əmələ gətirən transformasiyalar söz sırasının dəyişməsi və ellipsisdə birləşir. Hər bir sintaksisin əsas prinsipi [99, s. 218] onda ifadə olunur ki, söz sırasının dəyişməsi və ellipsis eşidənin təfəkküründə düzəldilməlidir [99, s. 202; 210; 277], başqa sözlə, onlar yalnız o hallarda tətbiq olunur ki, “sadə konstruksiya”nın “quru və metafizik qayda”-sını bərpa etmək mümkün olsun.”

Bu nəzəriyyə “sadə konstruksiya” barədə bir çox nümunələrlə aydınlaşdırılır. Belə ki, “*Kim sizə bunu dedi?*” cümləsi “sadə konstruksiya” olan “*(O) kim sizə bunu dedi, hansı adam?*” cümləsinə uyğundur [169, s. 93]; “*nə qədər siz sevilirsiniz və nə qədər siz vurulmusunuz*” cümləsi ilə; “*Varlı, ağıllı, alim olmaqdan ədalətli olmaq daha yaxşıdır*” cümləsi trivial surətdə dörd alt qat strukturlu cümləsinə – iki inkar və

iki təsdiq cümləsinə uyğun gəlir.

D.Marse alt və üst qatlarını fərqləndirmək üçün tamamilə başqa cür nümunə gətirir, o, bu ifadələri təhlil edir: “*Mən fikrə malikəm*”, “*Mən qorxuya malikəm*”, hərfi mənada “*Mən şübhəyə malikəm*” və b. O, göstərir ki, bu cümlələri oxşar üst qat strukturunun ifadələri ilə bərabərləşdirmək olmaz: “*I have a book*” hərfi mənada (Mən kitaba malikəm); Bu ifadələrdə isimlər – “real əşyaların adı olub, bizim təfəkkür tərzimizdən asılı olmayaraq mövcuddur”. Belə ki, Dyü Marsenin qrammatikası ehtimal etməyə heç bir əsas vermir ki, “qavranılan varlıqlardan” (etres sensibles) başqa, idea “ideya”, concept “anlayış”, imagination “təxəyyül” kimi sözlər “real əşyaları” (objets reels) özünə cəlb edir. Bu qrammatik müşahidədən saxta qrammatik analogiyaya əsaslanan karteziyan və empirik nəzəriyyə ideyalarının tənqidinə bir addım qalır. Bir qədər keçdikdən sonra bu addımı T. Reid də atır [163].

D.Marsenin yuxarıda verdiyimiz bir neçə sitatları göstərir ki, onun sintaksis nəzəriyyəsi və konstruksiyaları İntibah dövrünün sxolastikləri və filosofları tərəfindən yüksək qarşılanmışdır. Belə ki, o, cümlənin alt və üst qat strukturlarına bu və ya digər formaların sadəcə izahı və ya mətnlərin təhlili kimi deyil, mahiyyətinə görə psixoloji nəzəriyyə kimi baxanda “Por-Royal Qrammatikası” dilçilərinin ardınca gedir. Yuxarıda qeyd olundu ki, bu nəzəriyyə Dyü Marsenin nitqin mənimsənilməsi və hazırlanması prosesini izah etməyə yönələn hipotetik mühakimələrində müəyyən rol oynayır; axı “Por-Royal Qrammatika”sında da deyilir ki, alt qat strukturu “təfəkkürdə” ifadənin mənimsənilməsi və ya hazırlanması zamanı şərh olunur.

Müxtəlif üst strukturlarının əsasında dayanan gizli nizamlılıqları tapmaq cəhdlərinə daha bir nümunə gətirək; bu, “Por-Royal Qrammatika”sının VII fəslində qeyri-müəyyən artikulların təhlilidir. Bu fəsildə simmetriya mülahizələrindən çıxış edərək müəlliflər qeyd edirlər ki, *the* forması qeyri-müəyyən artikl olan *a(an)*-in cəm halı forması rolunu oynayır. Məsələn: “*Bu qədər dəhşətli cinayətlər ölümə layiqdir*”; “*O, dəhşətli cinayətlərdə təqsirkardır*” cümləsində görünən istisnamı onlar “kakafoniya qaydası” kimi izah edirlər. “Qrammatika”nın müəllifləri habelə *the* formasının müəyyən artikl yerində istifadəsinə və adı çəkilən formaların digər yerlərdə işlənməsinə də diqqət yetirirlər [18, s. 118; 45, s. 38].

Güman edirik ki, gətirilən nümunələr və şərhlər “dilçi-filosof”-ların qrammatik nəzəriyyələrinin əsas xüsusiyyətləri və əhatə dairəsi barədə ümumi təsəvvür almaq üçün kifayətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların üst və alt qat strukturları nəzəriyyəsinin, kitabın birinci hissəsində baxdığımız dilin yaradıcı xarakteri probleminə bilavasitə aidiyyəti var.

Müasir dilçilərin gözündə alt qat strukturlarını müşahidə etmək və göstərmək, habelə onları üst qat formaları ilə bağlayan transformasiya qaydalarını üzə çıxarmaq bir qədər mənasız görünür. Onların fikrincə, bunlar “real dilə” (daha doğrusu, üst qat formasına) hörmətsiz münasibəti əks etdirir və “dil faktı”-na marağı azaldır. Belə tənqidi qiymət onunla əlaqədardır ki, “dil faktları” tələffüz olunan ifadənin real üzvlənən hissələrinə və onlar arasında qeyd olunmuş əlaqələrə uyğun gəlir. Belə dar mənada izahda dilçilik alt və üst qat strukturlarının üst-üstə düşdüyü halları məhdudlaşdıraraq, dilin fikrin ifadəsi üçün istifadəsini yalnız ötəri öyrənir; belə ki, o, “səslə məna arasında əlaqəni” onların üst qat strukturunda hansı terminlərlə ifadə olunmasına görə tədqiq edir. Bu məhdudluqda əvvəlki dövr dilçiliyi və karteziyan dilçiliyinin ümumi etinasız qiymət cəhdlərindən görünür ki, onlar alt qat struktura, bu strukturun nitqdə müşahidə olunan əlamətləri ilə yanaşı, ciddi, eynimənalı korrelyasiyanın olmadığı vaxtda da izah verirlər.

XVII-XVIII əsrlərdə ifadənin semantik məzmunu ilə səs tərəfinin quruluşu arasında münasibətləri təhlil etmək cəhdləri bir çox cəhətlərdən uğursuzluqla nəticələndi, belə ki, müasir dilçilər onları daha çox keçən əsrin dilçilərinin uğursuzluğuna görə deyil, qarşılarına qoyduqları məqsədə görə qəbul etmirlər.

Beləliklə, dilçilikdə “alt qat struktur” anlamının müxtəlif şərhələrini müəyyən etmiş olduq. N.Xomskinin törəmə dilçiliyinə “alt qat struktur” anlayışı altında üst qat strukturu – söz birləşmələri və cümlələrin törəməsinə xidmət edən hər-hansı bir semantik və ya anlamlı yaranmaları (törəmələri) anlayaraq hər iki strukturun spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etdik və fərqləndirdik. Bu məsələ ilə bağlı nəyinki N.Xomskinin, həmçinin “Por-Royal qrammatika”-sının da cümlənin alt qatının müəyyənəlmə kriteriyalarını və fikirlərini də nəzərdən keçirdik.

3.2. Alt qatda ambiguity (ikimənalılıq) və onun müəyyənləşməsi kriteriyaları

Bəzi hallarda dinləyənlər bir cümlənin iki və ya daha çox mənaya malik olduğunu qeyd edir, yəni onlar bir cümlənin mənasını müxtəlif cür şərh edir. Buna baxmayaraq, normal diskursda insanlar eşitdiyi cümlənin birdən artıq mənasını qəbul etmir; baxmayaraq ki, bir çox gündəlik istifadə olunan cümlələr əslində ikimənalıdır.

Alt və üst qat struktur ikimənalılığı (ambiguity) arasında sintaktik fərq nəzəri və analitik əsaslarla şərtlənir. Dilçilər tərəfindən iki növ ikimənalılıq seçilir: leksik ikimənalılıq və sintaktik ikimənalılıq. Leksik ikimənalılıq (ambiguity) homofonlara aiddir, yəni birdən artıq mənaya malik olan fonoloji formaya. Məsələn, İngilis dilində \ber\ sözü həm “bare” (feil və sifət), həm “bear” (isim), həm də “bear” (iki mənə daşıyan feil) bildirir. Çox vaxt bu formaya cümlədə rast gəlinərsə, onun potensial mənalarının biri və ya bir neçəsi sintaktik və semantik səbəblərə görə cümlədən avtomatik olaraq silinir. “*Tom could not bear the sound of this type*” cümləsində \ber\ sözünün nominal və adcektiv (sifət) mənaları silinir (düşür). Buna baxmayaraq, digər cümlələrdə leksik ikimənalılıq potensial olaraq saxlanılır. Məsələn, “*She could not bear the animals*” cümləsində \ber\ sözünün sintaktik funksiyası feildir.

İkinci növ ikimənalılıq, sintaktik ikimənalılıq, budaq cümləsində iki və ya artıq mənə bildirir. Məsələn, “*Arıq (incə) həkimin qızı evdə qaldı*” cümləsində struktur cəhətdən iki mənəlidir, çünki “arıq (incə)” sözü həm “həkim”, həm də “qız” sözünə aid ola bilər. Struktur ikimənalılığa sözlərin zənciri (ardıcılığı) müxtəlif üsulla qruplaşdırılan cümlələrdə və ya müxtəlif qrammatik funksiya daşıyan sözlərdə rast gəlmək olar.

Struktur ikimənalılıq linqvistik nəzəriyyədə böyük rol oynamışdır. “Transformasional törəmə nəzəriyyə”-də [68; 69] struktur ikimənalılığın (ambiguity) spesifikasiyası qrammatik konstruksiyanın vacib şərti hesab olunur. Transformasional ədəbiyyatda struktur ikimənalılığın iki növü seçilir: üst qat struktur ikimənalılığı və alt qat struktur ikimənalılığı. Transformasional terminlə desək, üst qat struktur ikimənalılığına iki müxtəlif üsulla mötərizəyə alınan üst qat struktur ardıcıl olan cümlələrdə rast gəlmək olar. Üst qat struktur ikimənalılığı yuxarıda verilən misal

(“Arıq (incə) həkimin qızı evdə qaldı”) nümayiş edir. Digər tərəfdən, alt qat struktur ikimənalılığı xüsusi konstituentlərin oynadığı funksiya və ya qrammatik rollarda müxtəlif mənə daşıyan cümlələrə aiddir. Alt qat struktur ikimənalılığına digər misallar gətirək: *“Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi”* iki mənə daşıya bilər. Birinci mənə bildirir ki, *“Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi”*. İkinci mənə isə *“Ata oğluna içməyə mane olmağı tövsiyə etdi”* anlamına gəlir. Birinci mənəyə görə, güman edilir ki, oğul içir və içməyi dayandırmalıdır. Bu söyləmin alt qat struktur ikimənalılığı NP-dən (yəni ismi söyləmdən) ibarətdir: “dayandırmaq” və “içmək” feillərinin subyekt kimi “oğul” sözü ismidir. İkinci mənəyə görə, güman edilir ki, digərləri içki içir və oğulun vəzifəsi onların qarşısını almaqdır. İkinci misal alt qat struktur ikimənalılığı NP-dən (ismi söyləm) ibarətdir, lakin “oğul” sözü “dayandırmaq” feilinin qrammatik subyektidir, “içmə” feilinin subyekt isə kimsə müəyyən olmayan bir şəxsdir (NP-də, yəni ismi söyləmdə).

Struktur ikimənalılığın hər iki növü ifadə etdiyi məlumata (informasiyaya) görə fərqlənir. Alt qat struktur ikimənalılığı müəyyən cümlədə mübtədə və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələrin müxtəlif şərtlərindən asılıdır, lakin üst qat struktur ikimənalılığı ümumiyyətlə, fərqli sözlərin qruplaşması və həcmi ilə bağlıdır. Transformasional nəzəriyyədə struktur ikimənalılığın iki növü arasında fərq sintaktik əlaqələr ilə bağlıdır. Bu məsələ bir sıra dilçi və psixolinqvistiklərin mübahisə obyektinə çevrilmişdir [69; 98; 148 və s.]. N.Xomski, C. Fodor, D. Makkey və başqa alimlərə görə, alt sintaktik ikimənalılığa malik olan cümlələr iki üst breketinqdən (bracketing) ibarət ola bilməz. Lakin dilçilər mübahisə edir ki, mənə fərqləri yalnız alt sintaktik struktur səviyyəsində təmsil oluna bilər, çünki transformasional nəzəriyyədə sintaktik cəhətdən müəyyən olunmuş subyekt və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələr alt qat strukturu səviyyəsində təmsil olunur. Bu nəzəriyyədə struktur ikimənalılığı, alt qat strukturundan yeganə üst qat strukturuna transformasiya olunan bir hadisə kimi görünür. Üst qat struktur ikimənalılığı üçün cümlənin malik olduğu mənə üst kateqoriyalarından (bracketing) ibarətdir, lakin alt qat struktur ikimənalılığı üçün bir üst qat struktur kateqoriyası mövcuddur. Faktiki olaraq, struktur ikimənalılığın mövcudluğu transformasiya nəzəriyyəsində üst qat strukturundan fərqli olan abstrakt

alt qat struktur səviyyəsinin lehinə əsas arqumentlərdən biri kimi istifadə olunur. Psixolinqvistikada bir çox tədqiqat işləri transformasional nəzəriyyədə təyin olunmuş abstrakt alt qat strukturların “psixoloji reallıq” məsələsinə həsr olunub. Bəzi psixolinqvistlər mübahisə edirdilər ki, alt və üst qat struktur ikimənalılıığı arasında fərq performans qismində əks olunur.

Alternativ linqvistik nəzəriyyə təsəvvür edilə bilər, əsasən üst qat strukturlu bir cümlə üçün sintaktik təmsilçinin yeganə bir səviyyəsinə imkan verən nəzəriyyə. Əlbəttə, hər cümlə üst qat strukturundan tam fərqli olan koqnitiv təmsilçiyə malik olmalıdır, lakin inandırıcı deyil ki, bu cür təmsilçi sintaktik obyekt olmalıdır və ya sintaktik obyekt kimi təmsil olunmalıdır. Bu cür nəzəriyyədə, cümlənin koqnitiv təmsilçisi cümlənin məlumat (informasiya) məzmununun təşkilatçısı ola bilər və o, müxtəlif konstituentlərin oynadığı qrammatik rollar və əlaqələrin spesifikasiyası kimi qrammatik informasiyanın müxtəlif növlərindən ibarətdir.

Buna baxmayaraq, bu cür təmsilçi bütövlükdə sintaktik obyekt olmamalıdır. “*Ata oğluna içməyi dayandırmağı əmr etdi*” cümləsində, ikimənalılıq (ambiguity) “*Ata əmr etdi ki, içmək dayandırılınsın*” budaq cümləsindədir. Transformasional nəzəriyyə təklif edir ki, hər ikisi feil kimi təhlil olunan “dayandırmaq” və “içmək” sözləri ilə budaq cümləsi üçün bir və yeganə üst qat struktur kateqoriyası mövcuddur. Lakin, alternativ nəzəriyyədə, bu budaq cümləsi üçün iki üst qat struktur kateqoriyası mövcuddur. Yəni, “içməyi dayandırmaq” mürəkkəb vasitəsiz feil kimi nəzərə alınır və “*oğul içməyi dayandırdı*” söyləminin mənasına paraleldir. Əslində, Z. Hərrisin tanınmış nəzəriyyəsinə görə, “sintaktik təmsilçinin yalnız bir səviyyəsi mümkündür” [113, s. 67]. Görünür ki, Z.Hərrisin metodundan istifadə əslində fərqli üst qat strukturlarının alt qat struktur ikimənalılıığı adlanan hallar üçün nəzərdə tutulur. Bu linqvistik nəzəriyyəyə görə, struktur ikimənalılığın iki növü arasındakı fərq alt və üst qatları məsələsi deyil, çünki hər iki növ üst qat struktur kateqoriyası səviyyəsində təmsil olunur.

Transformasionalistlərə görə, aşağıdakı fərqli faktları ifadə edən iki fərqli alt qat strukturu vardır: 1– *Aynurun çətiri var idi və o, kişini çətirlə vurdu*; 2 – *Aynur kişini vurdu və kişinin əlində çətir var imiş, faktiki olaraq eyni üst qat strukturunda*

təmsil olunmuşdur; diqqət yetirin: 3 – Aynur çətirlə (çətirli) kişini vurdu.

Bu sonuncu cümlə, yuxarıdakı (1) və (2)-də göstəriləyi kimi, alt qat strukturunda fərqli formalarda təmsil olunacaq iki fərqli izaha malik olmasından dolayı “sintaktik” cəhətdən çoxmənalıdır. Hətta frazalar da, aşağıdakı ifadədə olduğu kimi, “sintaktik” və ya struktur cəhətdən çoxmənalı ola bilər: 1 – *Qatillərin nifrəti, hansı ki, ya;* 2 – *Kimsə qatillərə nifrət edirdi;* ya da 3 – *Qatillər kiməsə nifrət edirdi* mənasını ifadə edir. Bu cür hal “qatillər”-in subyekt-feil, həmçinin obyekt-feil münasibətlərində olduğunu göstərir və bu yuxarıdakı (1)-in üst qat strukturunun çoxmənalılığını izah edir. Bundan başqa, bu halı aşağıdakı kimi əyani misallar ilə göstərək: 1 – *“an American history teacher” (Amerika tarixi müəllimi və ya Amerikalı tarix müəllimi).* Səthdən göründüyü kimi, iki izahın mümkün olduğu üçün struktur cəhətdən çoxmənalıdır: 2 – *Amerika tarixi müəllimi;* 3 – *Amerikalı tarix müəllimi.*

Yuxarıda qeyd edilən tipli fraza adətən bu cür nümunəyə uyğundur: (Təyinedici söz +Sifət +İsim +İsim). Bu halı aşağıdakı nümunə daha aydın izah edir: 4 – yaxşı kollec məzunu (a decent college graduate). Bu fraza aşağıdakı iki izah sayəsində çoxmənalılığa malikdir: 5 – yaxşı kollecın məzunu, və ya; 6 – kollecın yaxşı məzunu.

Yuxarıdakı (4)-ün çoxmənalılığı o faktdan irəli gəlir ki, bu haldakı “yaxşı” sifəti ya birinci isimi, yəni “kollec”-i, ya da ikinci isimi, yəni “məzun”-u dəyişə bilər. Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, bu cür cümlələrdə müəyyən çoxmənalılıq özünü göstərir: 1. – *“Təyyarə idarə etmək təhlükəli ola bilər”;* 2. – *“Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər”;* 2 – *“Xalaya baş çəkmək dilxorluğa səbəb ola bilər”;* 3 – *“Gəlin və bəyin valideynləri gözləyirdilər”.*

Yuxarıdakı (1)-in çoxmənalılığı ilə bağlı deyə bilərik ki, cümlə bu şəkildə belə izah oluna bilər: a – Kiminsə üçün təyyarə idarə etmək təhlükəli ola bilər. Diqqət yetirək ki, “flying” (idarə etmək) qeyri-müəyyən subyektli təsirli feil kimi izah edilir, ikinci izah, yəni b – “Təyyarələr uçuqları zaman təhlükəli ola bilərlər” isə “flying”-in (uçmaq) ondan sonra gələn isimi, yəni “planes”-i dəyişdirərək modifikator kimi izah olunması faktını göstərir. Eyni izahları yuxarıdakı (2) çoxmənalı cümləsinə istinadən də vermək olar. Lakin (3) cümləsinə, yəni “gəlin və bəyin valideynləri

gözləyirdilər” cümləsinə gəlincə, bu, hazırkı halda çoxmənalı cümlədir, onun çoxmənalılığı aydın olmaması baxımından meydana çıxır və burada aşağıdakı hallardan hansının nəzərdə tutulduğuna dair sual yaranır: a. *Gəlinin valideynləri gözləyirdilər*; b. *Bəyin valideynləri gözləyirdilər*; c. *Gəlinin valideynləri, həmçinin də bəy gözləyirdilər*; d. *Gəlinin valideynləri və bəyin valideynləri gözləyirdilər*.

Çoxmənalılığı aradan qaldırmaq üçün, biz nəzərdə tutulan bir mənaya əsaslanmalıyıq. Yalnız bu halda, yəni yuxarıda qeyd edilən izahlardan hər hansısa, xüsusən də, (c) və (d)-ni seçməklə, çoxmənalılıq aradan qaldırıla bilər. Dilçiliyin qanunlarına bələd olmaq çoxmənalı ola bilən hər hansı iki və ya daha çox cümlə arasında fərqləndirmənin aparılmasında mühüm rol oynayır. Lakin ingilis dilində mükəmməl danışmaq qabiliyyətinə malik olan şəxs daxil olan mənələrdən hər hansı birini və ya hər ikisini almaq üçün (1) və (2) strukturları haqqında kifayət qədər biliyə malikdir:

1 – Xörək hazırdır. (The dish is ready to eat);

2 – Mən onu küçədə gördüm (I saw him in the street); (1) cümləsi aşağıdakı mənələr ilə əlaqələndirilə bilər:

3 – X xörəyi yeyir, və ya

4 – xörək X-i yeyir. (2) cümləsi isə aşağıdakı mənələrdən birini ifadə edir:

5 – Mən onu küçədə olduğum zaman gördüm, və ya; 6 – Mən onu küçədə olduğu zaman gördüm.

Bununla belə, dilçi danışanın – dinləyənin dil qabiliyyətləri haqqında faktları izah etməyin üsulunu tapmağa cəhd edir. Bu baxımdan, R.Fauler [102, s. 3] qeyd edir ki, dilçi cümlələrin strukturunu danışanların öz təcrübələrində ingilis dili cümlələrinin yanlışlığı, oxşarlığı, fərqliliyi və çoxmənalılığı haqqında intuisiyalarını nəzərə alaraq izah etməlidir. Məsələn, danışanların bu cümləyə iki fərqli mənə aid etmələri faktını nəzərə alaraq, bu cümləyə iki alternativ struktur təsvirləri aid edilməzsə, (1)-in heç bir təhlili uyğun deyildir. Bu halda, qrammatika üzrə mütəxəssis, yəqin ki, “xörək”-in bir izahda (yəni X xörəyi yeyir) feilin obyekt, digərində isə (yəni xörək X-i yeyir) cümlənin subyekt olduğunu deyəcəkdir. Diqqət yetirin ki, “subyekt” və “obyekt” dilçinin ingilis dili haqqında müəyyən struktur faktlarını izah etmək üçün bir üsul

kimi təklif etdiyi təsvir anlayışlarıdır. Bundan başqa, bu anlayışlar üçün motivasiya “danışan nəyi bilir” sualından, yəni danışanın “çoxmənalılıq” haqqında anlayışından yaranır.

Bu anlayışlar nəzəri terminlərdən, yəni dilçilik haqqında biliklərə dair fərziyyənin ifadə edilməsi üçün vasitədən qeyri bir şey deyildir. Lakin bununla belə, ingilis dilində danışanların beyinlərində “subyekt” və “obyekt” kimi işarələnmiş iki şəbəninin olduğunu düşünmək lazım deyildir.

Cümlə səsləndirildiyi zaman səthdə yerləşir və bu səth strukturu iki və ya daha çox dərin strukturları gizlədə bilər. Diqqət yetirilməlidir ki, biz aşağıdakı (1)-i bir şəkildə “xörək”-yin yeməyin obyektini olduğunu göstərmək, digər şəkildə isə onun subyekt olduğunu vurğulamaq üçün səsləndirə bilmərik: 1 – “*Xörək hazırdır (yeyilməyə)*”. (*The dish is ready to eat*). Ona görə də, cümlə, səthdən göründüyü kimi, sintaktik cəhətdən çoxmənalıdır. Aşağıdakı (2)-də “küçədə” bir izahda “mən” ilə, digər izahda isə “onu” ilə əlaqəlidir: 2 – “*Mən onu küçədə gördüm*”. İzahın ikisi də eyni cür səslənir, yəni bir üst qat strukturu vardır, lakin iki mənanın olduğu danılmazdır.

Transformasionalistlər bu halı özlərinin iki tez-tez istifadə etdikləri nümunələri vasitəsilə izah edirlər: 3 – “*Arzunu məmnun etmək asandır*” (*Arzu is easy to please*); 4 – *Arzu məmnun etməyə can atır* (*Arzu is eager to please*).

“Asandır-can atır” (easy-eager) sadə leksik təzad istisna olmaqla, bu cümlələrin sanki tamamilə eyni olduğu görünür. Lakin (3)-də mühüm bir fərqi olduğu aşkar edilir, yəni “Arzu” ilə “məmnun etmək” arasında obyekt-feil əlaqəsi mövcuddur, (4)-də isə “Arzu” ilə “məmnun etmək” arasında subyekt-feil əlaqəsi mövcuddur, indi isə gəlin müqayisə edək: 5 – “*Arzunu məmnun etmək asandır*” (*It is easy to please Arzu*). (Doğru); 6 – “*Arzunu məmnun etmək can atmaqdır*” (*It is eager to please Arzu*). (Yanlış).

Yuxarıdakı (5) cümləsinin (6) cümləsi ilə mühüm bir əlaqəsi yoxdur. “Xörək” haqqında cümlədə “hazır”ın (ready) iki fərqli funksiyası ayrıca olaraq “asan” və “can atmaq” ilə təmsil olunmuşdur, onlardan heç biri “hazır”ın (ready) olduğu sintaktik xameleon deyildir. Aydın ki, yuxarıdakı (3) və (4) arasında, (1)-in iki fərqi arasında

və (2)-nin iki fərqi arasındakı bəzi son dərəcə mühüm fərqlər yalnız üst qat strukturuna diqqət yetirən qrammatika üzrə mütəxəssisin nəzərinə çarpmayacaqdır. “Sintaktik təhlil” əməliyyatı tamamilə nəzərdən qaçacaqdır.

Lakin sintaktik təhlil cümlədəki hər bir sözün bir nitq hisəsinə və ya söz sinifinə aid edilməsini, sonra isə cümlənin bu söz siniflərinin ardıcılığı kimi təsvir edilməsindən ibarətdir. Belə təhlildə bu cümlələr, 1 – *Xörək yeməyə hazırdır* (*The dish is ready to eat*); 2 – *Qulamı məmnun etmək asandır* (*Arzu is easy to please*); 3- *Arzu məmnun etməyə can atır* (*Qulam is eager to please*).

Hamısı aşağıdakı kimi olacaqdır:

(İsim + Köməkçi feil + Sifət + Hissəcik + Feil) və yaxud tək vahid əmələ gətirmək üçün birlikdə mötərizəyə alınmaqla: (İsim + (Köməkçi feil + (Sifət + (Hissəcik + Feil))).

Alternativ olaraq, biz “subyekt” və “obyekt” kimi anlayışlardan istifadə edə bilərik, lakin (2)-dəki “Arzu” və (1)-in mənalarından birindəki “xörək” yanlış işarələnmiş olacaqdır, çünki biz mütləq “Arzu” və “xörək”-ni bütün hallarda “subyekt” adlandırmağa meyillənəcəyik.

İngilis dilindəki istənilən cümlə bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılı bilər. Bundan başqa, cümlənin sadəcə olaraq bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılması çox məlumatı təmin etmir. Lakin buna baxmayaraq, bu, bəzi hallarda aydınlaşdırıcı ola bilər. Məsələn, müəyyən növ çoxmənalılığın, məna fərqlinin bilavasitə tərkib hissələrinin təhlilinin iyerarxik strukturundakı fərq ilə əlaqəli olduğunu göstərə bilər. Bu cür iyerarxik strukturu aydınlaşdırmaq üçün, bu barədə F.Palmer [153, s. 125] tərəfindən gətirilmiş nümunəyə istinad edək: 1 – yaşlı kişi və qadın (*the old man and woman*);

Yuxarıdakı (1)-in çoxmənalılığı onun ya (a) – “*Yaşlı kişilər və qadınlar*” ya da; b – “*Yaşlı kişilər və yaşlı qadınlar*” kimi dəyişdirilməsi ilə aydın şəkildə göstərilmişdir. Diqqət yetirək ki, “və” kimi bağlayıcı ilə binar üzvləndirmə üçün əsaslandırılmanın verilməsi çətinidir, çünki “kişilər və qadınlar” ilə müqayisədə “kişilər” və “və qadınlar” variantına üstünlük verilməsi üçün heç bir səbəbin olmadığını görürük və görünür, cümləni üç hissəyə ayırmaqlıyıq.

Analoji qaydada, biz aşağıdakıların çoxmənalılığını fərqləndirə və ya həll edə bilərik: 1 –1. *Asiya pambıq köynəyi*. 2. *Asiya pambığı köynəyi*. İlk kəsimi "Asiya" (Asian)-dan sonra etməklə: a-Misirdə istehsal olunmuş pambıq köynək; və ya "pambıq"-dan sonra etməklə, məsələn: b-Asiya pambığından hazırlanmış köynək. Lakin aşağıdakı cümlə: 2 –1. *O, mənim çiynimə baxdı*. 2. *O, mənim çiynimin üzərindən baxdı* daha az aydındır və çoxmənalılığı yaradan fakt odur ki, əgər ifadə edilməsi nəzərdə tutulan fikir “çiyini müayinə edən həkim”-dirsə, ikinci hissə “baxdı” (look over) və “mənim çiynimə”-nin arasında edilir. Ona görə belə edirik ki, “baxdı” (look over) təsirli qoşmalı feil, “mənim çiynimə” isə vasitəsiz tamamlıqdır. Lakin əgər sadəcə olaraq “kiminsə baxdığı istiqamətə” istinad edilirsə, o zaman bölünmə adi feil olan “baxdı” (looked) və məkan bildirən sözünü tərkibi olan “mənim çiynimin üzərindən”-in (looked over my shoulder) arasında aparılmalıdır.

Birbaşa tərkib hissələri üzrə təhlil baxımından daha çətin və demək olar ki, uyğun olmayan aşağıdakı problemdir: 3 – *O, dedi ki, bu gün gələcək*. (*He said he was coming today*). Diqqət yetirək ki, əgər “bu gün” (today) “dedi”-yə (said) məxsus kimi nəzərdən keçirilərsə, ilk kəsim, aşağıda göstərildiyi kimi, “gələcək”-dən (coming) sonra edilməlidir: 4 – *He said he was coming | today*. Lakin əgər “bu gün” (today) “gələcək” (coming)-ə məxsus kimi nəzərdən keçirilərsə, hissə “dedi”-dən (said) sonra düşəcəkdir: 5 – *He said | he was coming today*. (*O, dedi ki, | bu gün gələcək*).

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözləri iki hissənin ortasına aralıq qoymaqla bölmək olmur, lakin qrammatik strukturlar bu cür bölünə bilər. İki strukturun qarışıq (səhv) salınması mütləq şəkildə müəyyən çoxmənalılıq ilə nəticələnəcəkdir. Bu məqamı göstərmək üçün iki cümləni müqayisə edək: 1 – “*O, istəklidir*” (*sevimli, sevgili*); 2 – “*Onun sevgi dolu ürəyi var*”. (1) cümləsində “sweetheart” (istəkli, sevgili) mürəkkəb sözü bölünmür və “sweet” və “heart” sözlərinin arasına heç nə yerləşdirmək mümkün deyildir, lakin ikinci cümləyə gəldikdə isə, biz aşağıdakıları deyə bilərik: 3 – “*O, bacısına nisbətən daha sevgi dolu ürəyə malikdir*”; 4 – “*O, sevgi dolu, xeyirxah ürəyə malikdir*”; 5 – “*Onun xeyirxah ürəyi vardır*”.

Beləliklə, “sweet” və “heart” sözlərini ayırmaqla, aşağıdakı cümlə (6) mürəkkəb sözə deyil, qrammatik struktura malik olmuş olur. Bölünə bilmə prinsipinə riayət edərək, biz aşağıdakı cümlənin çoxmənalı olduğunu aşkar edirik: 6 – *O, şirin kartofları sevir. (She loves sweet potatoes)*. Diqqət yetirin ki, “şirin kartoflar” “sarı növ” mənasını ifadə etdiyi zaman ifadə bölünə bilməz və ona görə də mürəkkəb sözdür. Lakin sözlər “ağ kartoflar şirindir” mənasına istinad edərsə, bölünmə mümkündür, məsələn: 7 – *“O, şirin, təzə kartofları sevir”*. (*She loves sweet, fresh potatoes*). Beləliklə, burada qrammatik strukturun olduğunu da görə bilərik. Bu halda mürəkkəb sözün hissəsi qrammatik strukturda iştirak edə bilməz. Bunu izah etmək üçün, “hard ball” (ağır top) və “baseball”-u (beysbol) sözlərini müqayisə edək. Diqqət yetirmək lazımdır ki, “hard ball” (ağır top) “modifikator üstəgəl isim” qrammatik quruluşuna malikdir və onun ilk üzvü olan “ağır” aşağıdakı (8) cümləsində gördüyümüz kimi, “çox ağır” strukturunda iştirak edə bilər: 8 – “O çox ağır top idi”. Lakin biz deyə bilmərik: 9 – *“O, çox beysboldur”* çünki “baseball” (beysbol) mürəkkəb sözdür. Lakin “çoxmənalılıq” halları aşağıdakı kimi cümlələrdə də baş verə bilər: 10 – *(1. O, işildayan suyu sevir; 2. O, qazlı suyu sevir)*.

Çoxmənalılıq halını göstərmək üçün bir faktı qeyd edək ki, “sparkling water” “işildayan adi su”-ya istinad etdiyi zaman ilk üzv, yəni “sparkling” (işildayan) qrammatik strukturda iştirak edə bilər və ona görə də biz deyə bilərik: 11 – *“Nigar artıq parıltı ilə işildayan su içmişdir”* (*Nigar has already drunk the brightly sparkling water*). Bu halda, aralıq daxil edərək, “parıltı ilə” (brightly) və beləliklə də, bu mənaya malik “işildayan su” (sparkling water) qrammatik struktura malikdir. Lakin bu ifadənin “qazlı su”-ya istinad etdiyi zaman isə qrammatik quruluşda iştirak baş verə bilməz və biz əvəzində mürəkkəb söz əldə etmiş oluruq.

Cümlələr fonetik və semantik təsvirlərinin kombinasiyasından daha çox fonetik təsvirləri ilə təyin edilir; qrammatika vasitəsilə verilən hər bir fonetik təsvir unikal bir cümləni özündə əks etdirir. Cümlə məhz iki və ya daha çox semantik təsvir ilə əlaqədar olduğu zaman “çoxmənalıdır”. Bunun əksinə olaraq, tək semantik təsvir iki və ya daha çox fərqli cümlələr ilə əlaqədar ola bilər ki, bu da o zaman parafraz adlanır. Məsələn, R.Haddlston [120, s. 12] tərəfindən misal gətirilən aşağıdakı cümlə

“semantik cəhətdən” çoxmənalıdır. Çoxmənalılıq o faktdan irəli gəlir ki, cümlə təxminən ya 2 – *“Meri diqqətlə (intensivliklə) baxırdı”* mənasını, ya da 3 – *“Meri sərt (gərgin) görünürdü”* mənasını ifadə edə bilər. Aşağıdakı (4) və (5) cümlələri isə parafrazdır: 4 – *“Onu Conun danışdığı qıza ver”*; 5 – *“Onu Conun danışdığı qıza ver”*.

Cümlələr və onların mənaları arasındakı uyğunluq həddindən artıq mürəkkəbdir. Çoxmənalılıq və parafrazın mövcudluğu bu mürəkkəbliyin yalnız bir tərəfidir. Onları semantik cəhətdən təsvir etmək üçün semantik və fonetik təsvir arasında aralıq təsvir səviyyələri qurmağımız lazımdır. Beləliklə də, mənadan tələffüzə doğru hərəkət etmək əvəzinə, biz bu aralıq səviyyələr vasitəsilə daha kiçik, daha idarə oluna bilən addımlarla davam edəcəyik. Məsələn, hər bir cümləni “nitq hissələri” və “qrammatik kateqoriyalar” cəhətdən təsnif edilən sözlər cərgəsi kimi təhlil edəcəyik. Yuxarıdakı (1)-in çoxmənalılığı o faktdan irəli gəlir ki, “hard” (gərgin, sərt) həm zərf, həm də sifət siniflərinə aiddir, və “look” (görünürdü) ilə əlaqəlidir. Lakin aşağıdakı kimi cümlələr bu cür çoxmənalılığa malik deyildir: 6 – *“O, diqqətlə baxırdı”*; 7 – *“O, qəddar görünürdü”*; 8 – *“O, əzmlə çalışırdı”*.

Bu cümlələrin nə üçün çoxmənalı olmamasının səbəbi odur ki, feilin ardınca gələn elementlər təyinedici sinifə – ya sifətə, ya da zərfa aiddir. Sintaktik çoxmənalılıq cümlələrin birdən çox formada məqsədəuyğun olaraq izah edilə bilən və ya birdən daha çox mənanı ifadə etmək üçün məqsədəuyğun olaraq izah edilən xüsusiyyətidir. İki nitq hissəsinə və ya omonimlərə malik olan bir söz çoxmənalılığa malik ola və yaxud olmaya bilər. Sintaktik çoxmənalılıq tək-tək sözlərin bir neçə fərqli mənalarından deyil, cümlənin sözləri və budaq cümlələri arasındakı əlaqədən və onunla ifadə edilən cümlə strukturundan dolayı yaranır. Oxucunun birdən daha çox mümkün struktura malik eyni cümləni məqsədəuyğun şəkildə izah etdiyi zaman mətn “çoxmənalıdır” və “sintaktik çoxmənalılıq” tərifinə uyğundur.

Sintaktik çoxmənalılıq “semantic” çoxmənalılıq ilə qarşılaşdırıla bilər. Birinci bütöv cümlənin əsas strukturunun aşkar edilməsini, sonuncu isə cümlə daxilindəki ayrı-ayrı sözlərin təyin edilməsi üçün çoxsaylı üsulları təsvir edir. Aşağıda əsas

məqamı göstərən bəzi nümunələr təqdim edilmişdir: 1. “*Heyvanxanada sola dön*”; 2. “*Heyvanxanaya atılmış*” (tərk edilmiş) ayı.)

Bu cümlə aşağıdakılardan birini təklif edə bilər: a – *Heyvanxanaya çatdığınız zaman sola dönürsünüzmü?* və ya b – *Kimsə ayını orada qoydumu?*

“*I'm going to sleep*” (*Mən yatmağa gedirəm*). Yuxarıdakı “going” (gedirəm) “sleep” (yatmağa) məqsədi ilə feil ola bilər və ya özündən onra gələn köməkçi feil ilə birlikdə yaxın gələcək göstəricisini özündə əks etdirir. Lakin iki təhlil variantı arasında kiçik bir məna fərqi vardır. 3. *İddo oğlu Berekya oğlu Zəkəriyyə peyğəmbərə Rəbbin sözü nazil oldu.*

Yuxarıdakı (3) cümləsini oxuduğumuz zaman dərhal “peyğəmbər kimdir?” sualı yaranır (yəni bu üç şəxsdən hansisi peyğəmbərdir?).

Yiyəlik hal vasitəsilə fərqli semantik mənalar ifadə edilə bilər və bu da bəzən müəyyən “çoxmənalılığa” səbəb ola bilər. Lakin “yiyəlik hal” termini {-sps} morfemi üçün kifayət edən işarə deyildir, çünki yiyəlik halda olan isim və ondan sonra gələn isim arasında çoxlu sayda müxtəlif semantik əlaqələr mövcud ola bilər. Yiyəlik halda olan isim yuxarıda qeyd edilən əlaqələrin eyni zamanda birdən çoxunu ifadə etdiyi zaman çoxmənalıdır.

Bu cür yiyəlik hal əlamətlərinin aşkar edə biləcəyi çoxmənalılıqları bir daha vurğulamaq üçün, nümunə cümlələrə istinad edək: 1 – “*Dr. Mammadov's examination was a long one*” (*Həkim Məmmədovun müayinəsi uzun oldu*). Bu cümlə ya yuxarıdakı (5)-ə, ya da (6)-ya aid ola bilər: a. *Kimsə həkim Məmmədova uzun bir müayinə tapşırırdı, yaxud da b- həkim Məmmədov kiməsə uzun bir müayinə tapşırırdı.* 2 – “*This is my father's photograph*” (*Bu mənim atamın şəklidir*).

Bu cümlə, yiyəlik halın yuxarıda göstərilən (1) və (6)-dakı hər iki əlaqəyə aid olduğuna görə, “çoxmənalıdır”:

a – “*This photograph 'belongs' to my father*” (*Bu şəkil mənim atama məxsusdur*”).

“*O, qolunun üzərində qadın paltosu daşıyırdı*” (3) cümləsinin çoxmənalılığı həm (1), həm də (2) əlaqələrinə ikili aidiyyatından yaranır və bu aşağıdakı kimi izah edilir: a – “*O, qolunun üzərində müəyyən bir qadına məxsus palto daşıyırdı*”. b – “*O,*

qolunun üzərində qadın geyimi üçün nəzərdə tutulmuş palto daşıyırdı". 4 – *"Biz Rezerfordun rəsmlərindən birini aldığımız"*.

Bu cümlə bir neçə formada izah oluna bilən çoxmənəli cümlədir, belə ki, o (1), (2), (5) və (6) əlaqələrinin daxil olduğu dörd fərqli formada izah edilə bilər: a-Biz Rezerforda "məxsus" rəsmlərdən birini aldığımız. *"We bought one of the paintings 'belonging to Rutherford"*. b – *"Biz Rezerford tərəfindən çəkilmiş rəsmlərdən birini aldığımız"* c – *"Bizim aldığımız rəsmi Rezerford çəkilib"*. d – *"Kimsə Rezerford üçün bizim aldığımız rəsmi çəkilib"*. 5 – *"The case was about his wife's fatal shooting"*. (Məhkəmə işi onun arvadının ölümcül güllələ (n) məsi ilə bağlı idi). Cümlə həm (5), həm də (6) əlaqələrinə aid olan ikimənəli yiyəlik halın sayəsində müəyyən çoxmənəlilikə malikdir: a – *"Onun həyat yoldaşı kimsə ölümcül güllələdi və bununla bağlı məhkəmə işi açıldı"*. b – *"Kimsə onun həyat yoldaşını ölümcül güllələdi və bununla bağlı məhkəmə işi açıldı"*. 6 – *"Oğlunun itkisi onu kədərləndirdi"*. Diqqət yetirək ki, bu cümlə eyni zamanda iki əlaqəyə, yəni həm (5), həm də (6) əlaqəsinə aid olan yiyəlik halın sayəsində aşağıda misal gətirilən iki mənaya malikdir: b – *"Onun oğlu nə isə, ola bilsin ki, ona miras keçmiş ailə yadigarını itirdi və bu onu kədərləndirdi"*. Burada "onun oğlu" hərəkətin subyektivi əlaqəsini göstərir: aşağıdakı cümlədə isə: b) *O, öz oğlunu itirdi və bu onu kədərləndirdi*. Hərəkətin obyektivi əlaqəsini ifadə edilir; lakin bu aydın nəzərə çarpan fərqi nümayiş etdirir.

Beləliklə, qısaca olaraq söyləmək olar ki, ikimənəlilik nəinki cümlənin alt qatında, həmçinin üst qatında da mövcuddur. Alt qatda ikimənəliliyin əsas müəyyənləşmə kriteriyalarına söz, söyləmə və ya cümlənin birdən çox mənə daşmasıdır. Gətirdiyimiz çoxsaylı misallar sübut etdi ki, bir söz və ya hətta cümlə bir neçə leksik mənaya malik ola bilər və bu da dil daşıyıcısı üçün çətinlik yarada bilər. Əsl dil daşıyıcısı üçün, birmənəli olan cümlə və ya söyləmə adi dili mənimsəyən üçün çətinlik yarada bilər. Bunun üçün dili mənimsəyən şəxs həm alt qatın, həm də üst qatın qarşılıqlı əlaqəsini qurmağı bacarmalıdır.

3.3. Dilin mənimsənilməsində alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsi

Öncəki yarım-fəsildən də aydın oldu ki, söyləmin qrammatik quruluşunun «alt» və «üst» qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlif ola bilər. Bəzi söyləmlərdə dilin «alt» və «üst» qatlarının struktur münasibətləri birbaşa və birmənalı olur və onların üst qrammatik quruluşundan onun «alt» quruluşuna keçid heç bir çətinlik yaratmır. Lakin başqa frazalarda bu qarşılıqlı münasibətlər artıq daha mürəkkəb olur, bəzən isə ziddiyyətlidir və üst qrammatik quruluşlardan «alt» strukturlara keçid xüsusi səy tələb edir; bu bir frazanın digərinə keçidi ilə əlaqədar irəli sürülmüş transformasiyalarla bağlı olur və bu frazanı «alt» qrammatik quruluşlara yaxınlaşdırır. Nümunə üçün N.Xomski tərəfindən tədqiq olunan iki frazanı göstərə bilərik: “*Məcid alma təklif etdi*”, “*Məcid alma istədi*”. Bu frazalar öz quruluşlarına görə şərti cəhətdən sanki eynidir. Lakin onların «alt» qrammatik strukturları tamamilə müxtəlifdir.

Birinci söyləmdə “Məcid” mübtədası real şəxsi bildirir. Bu frazanın mənə quruluşunu «soldan sağa» kimi təyin etmək olar, lakin ikinci üst qat cəhətdən oxşar fraza yeni, birbaşa təyin olunmamış şəxsi ifadə edir və anlaşıla bilər ki, “*Məcid istədi ki, kimsə ona alma versin*”, bu da «sağdan sola» kimi anlam tələb edir (kimsə Məcidə alma versin, o bunu gözləyir).

«Alt qat» qrammatikasının fərqi həm də belə frazaların təhlilində aşkar etmək olar ki, onların iki müxtəlif mənaları (ambiguity) var. Nümunə üçün belə fraza təklif etmək olar ki, məsələn, “*They are flying planes*”, bu cümləni belə başa düşmək olar: (Onlar təyyarədə uçurlar) və ya (Onlar uçan təyyarələrdir). Başqa bir fraza: “*They are hunting lions*” bu fraza da iki müxtəlif mənə verə bilər: (Onlar şirləri ovlayırlar) və ya (Onlar ov edən şirlərdir). Digər fraza: “*The shooting of the hunters*” bu fraza da iki müxtəlif mənə verə bilər: (Ovçulara güllə atılması) və ya (Ovçuların güllə atması). “*Помиловать! Нельзя казнить!*” Bu fraza da iki müxtəlif mənə verməkdədir: (Əfv edilsin! Öldürmək olmaz!!; (Əfv etmək olmaz! Öldürülsün!). Söyləmlərin oxşar olduğu bütün bu hallarda onların mənaları yalnız «alt qrammatik struktur» təhlilində fərqləndirilə bilər. Beləliklə, L.V. Şerba və N.Xomski tərəfindən işlənmiş və «transformasyon» dilçilikdə N.Xomski tərəfindən edilmiş təşəbbüsdə

yuxarıda verilmiş formal-qrammatik təhlildə cümlələrin təhlilinə yeni yanaşmada, «qrammatik strukturların» daha dərindən öyrənilməsinə doğru səylər göstərilmişdir.

Göstərilmiş istiqamət imkan verdi ki, cümlələrin quruluşunun təhlili xeyli dərinləşsin və törəmədə, anlamada («kodlaşmada» və «dekodlaşmada») müxtəlif quruluşlu cümlələr aydınlaşdırılsın, bu isə klassik (təsviri) dilçilikdə mümkün deyildi.

Son tədqiqatlarda C. Millerə və onun əməkdaşlarına mümkün oldu ki, düzgün (mükəmməl) İngilis dilinə yaxınlaşan bütöv konstruksiya şkalasını yaratsınlar, bunu isə müəlliflər «aproksimasiya» metodu adlandırdılar. Bu metod cüt, üçlü və daha uzun söz konstruksiyalarını birləşdirməyə imkan verdi. Bu müxtəlif dərəcədə formalaşmış qrammatik strukturlara yaxınlaşmaya imkan verdi ki, bu da müxtəlif dərəcəli çətinlikləri obyektiv dərəcədə izah etməyə imkan yaratdı, müxtəlif çətinlikli qrammatik strukturlar isə öz səciyyəsinə görə izah oluna bildi.

Mənanı ifadə edən alt qat strukturu bütün dillər üçün ümumidir, ona görə də fikir formasının sadə şəkildə əks olunması hesab olunur. Bu transformasiyalar nəticəsində yaranan alt qat strukturları üst qat struktura çevrilir və dildən dilə fərqlənir. Transformasiyalar nəticəsində yaranan üst qat strukturu sözlər arasında mühüm əlaqələri, sahə halları istisna etməklə, izah etmir. Cümlənin semantik məzmunu məhz alt qat strukturu ilə verilir, bu isə real tələffüz olunan söyləmin əsasında durur. Bununla belə, alt qat strukturu real cümlələrlə əlaqələnir ki, onu təşkil edən hər bir abstrakt cümlə (yuxarıdakı nümunələrdə) sadə proporsional mülahizələr şəklində realizə oluna bilər.

Əhəmiyyətli və qeyri-əhəmiyyətli mülahizələrin tərkib hissələrinin alt qat struktur nəzəriyyəsi “Por-Royal Qrammatikası”-nın «Məntiq» kitabında nisbi budaq cümlələrinin təfərrüatlı təhlili ilə verilmişdir. Orada eksplikativ (qeyri-məhdudiyyətli və ya appozitiv) və determinativ (məhdudiyyətli) nisbi budaq cümlələrinin arasındakı fərq də verilmişdir. Bu fərq ümumi ideyaların «məzmun» (comprehension) və «həcm» (étendu) adlandırılan əvvəlcədən aparılmış təhlilinə əsaslanmışdır ki, bu da müasir terminlə desək, məna və referensiya təhlili deməkdir. İdeyanın məzmunu – onu təyin edən atributların, onlardan alın bilən məzmunun məcmusudur, ideyanın həcmi onunla ifadə olunan əşyaların çoxluğudur (məcmusudur). İdeyanın məzmunu

deyəndə, atributlar nəzərdə tutulur, onları özündə birləşdirir və onun özünü məhv etmədən onları ondan ayırmaq olmaz. Məsələn, üçbucaq ideyasının məzmununa ölçü, fiqur, üç fəxx, üç bucaq, iki xətlə bu üç bucağın bərabərliyi və s. daxildir. Biz, ideyanın həcminə bu ideyanın uyğun gəlmədiyi subyektləri daxil edirik: onları həm də aşağı (subyekt) cins termini adlandırırlar, bu, onlara nisbətdə yuxarı adlanır. Məsələn, üçbucaq ideyası ümumiyyətlə bütün mümkün üçbucaqlara aid edilir. Bu anlayış terminləri ilə biz belə «eksplikasiyaları» fərqləndirə bilərik, məsələn, *“Paris Avropanın ən böyük şəhəridir”* və ya insan ölümlüdür, təyin tipli (determinasiyalı) *“şəffaf orqanlar”*, *“alim adamlar”* və ya *“şəffaf olan orqan”*, *“mömin olan adamlar”*.

“Əlavəni o zaman təsvir (eksplikasiya) adlandırmaq lazımdır ki, onda ideyanın məzmununda birinci terminlə nə isə açılıb və ya heç olmasa onun təsadüfi əlamətlərindən biri ya ümumiyyətlə, ya da bütöv həcmdə ona uyğun gəlir...” [15, s. 59-60]. *“Əlavənin başqa bir növü o zaman məhdudluq (determinasiya) adlana bilər ki, o aid olduğu söz növünü mənaca daraldır və yalnız onun müəyyən bir hissəsini bildirir ...”* [15, s. 60].

Eksplisit nisbi budaq cümlə halında onun əsasında alt qat strukturu əslində özündə hansısa bir mülahizəni gizləyir ki, əgər bu cümlədə nisbi əvəzliyi onun antesedenti ilə əvəzləmək mümkün olsa, nəzərdə tutulana elə həmin cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn, *“Adamlar ona görə yaradılıb ki, Allahı sevsinlər və dərk etsinlər ki..”* cümləsi [18, s. 121] nəzərdə tutur ki, insanlar ona görə yaradılıb ki, Allahı dərk etsinlər və sevsinlər. Beləliklə, eksplikativ nisbi budaq konstruksiyasına gəldikdə isə onun əsasında duran alt qat strukturu əslində özündə müəyyən bir fikri ehtiva edir. Əgər cümlənin tərkibindəki nisbi əvəzliyi onun antesedentinə dəyişsək bu fikri həmin cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn, *“Allahı sevmək və tanımaq üçün yaranmış insanlar...”* [18, s. 121] cümləsində nəzərdə tutulur ki, insanlar Allahı sevmək və tanımaq üçün yaranmışdır. Beləliklə, eksplikativ nisbi budaq konstruksiyasına konyuksiyanın əsas xarakteristikaları məxsusdur. Təbii ki, bu, məhdudlaşdırıcı nisbi budaq (təyin budaq) konstruksiyasına qarşı doğru deyil. Belə ki, *“Biz Dindar və mərhəmətli insanlarıq”* [18, s. 122] deyəndə iddia etmirik ki, bütün insanlar dindar və mərhəmətlidir. Bu cümləni quranda *“ağıl sadəcə dindar*

(pious) ideyasını insanlar (people) ideyası ilə birləşdirir və ümumi ideya əmələ gətirərək belə bir fikrə gəlir ki, “mərhəmətli” atributu bu müştərək ideyaya uyğundur. Beləliklə, budaq konstruksiyasında bu fikir ifadə olunur: *“dindar ideyası insan ideyası ilə uyğunlaşa bilər” və, deməli, “onları bir-biri ilə birləşdirmək, daha sonra isə bu birləşmədə onlara nəyin uyğun gəldiyini nəzərdən keçirmək olar”* [18, s. 122].

Eyni şəkildə növbəti cümləni təhlil etmək olar: *“Ən böyük xoşbəxtliyi cismani həzzdə görən elm – Epikür tərəfindən öyrədilən elm kimi, filosofa layiq deyil”* (The doctrine that supposes the higher good of bodily pleasure, which doctrine was expounded by Epicurus, is not worthy of the philosopher) [18, s. 122]. Bu cümlənin subyekti *“elm... Epikür tərəfindən öyrədilən”*, predikatı isə *“filosofa layiq deyil ifadəsidir”*. Bu halda subyekt mürəkkəbdir, çünki özündə ən böyük xoşbəxtliyi cismani həzzdə görən məhdudlaşdırıcı nisbi budaq konstruksiyasını və Epikür tərəfindən öyrədilən eksplikativ nisbi budaq konstruksiyasını ehtiva edir. İkinci budaq konstruksiyasında nisbi əvəzliyin antesedenti *“ən böyük xoşbəxtliyi cismani həzzdə görən elm”* mürəkkəb ifadəsidir. “Epikür tərəfindən öyrədilən” budaq konstruksiyası eksplikativ olduğuna görə ilkin cümlədə nəzərdə tutulur ki, bu elm əslində Epikürə məxsusdur. Lakin məhdudlaşdırıcı budaq konstruksiyasının nisbi əvəzliyi öz antesedenti olan elm sözü ilə əvəzlənə bilməz, çünki bu zaman tam cümlə tərəfindən ifadə edilən müsbət fikir əmələ gəlmir. Eyni zamanda məhdudlaşdırıcı budaq konstruksiyasının və onun antesedentinin tərkibində olan mürəkkəb fikir iki ideyadan – “elm ideyasından” və “ən böyük xoşbəxtliyin cismani həzzlə eyniləşdirilməsi ideyasından”, yaranmış mürəkkəb fikri ifadə edir. “Por-Royal Qrammatika”sına uyğun olaraq, bütün bu məlumat ilkin cümlənin alt qat strukturuna təqdim olunmalıdır, onun semantik şərhənməsi isə qeyd olunduğu kimi həmin məlumatın istifadə olunması vasitəsilə həyata keçirilməlidir [18, s. 124].

“Por-Royal Qrammatika”sına görə, məhdudlaşdırıcı nisbi budaq cümləsinin əsasında müəyyən bir fikir durur, baxmayaraq ki, bu fikir bəzi hallarda nisbi budaq konstruksiyasının mürəkkəb ifadənin tərkibinə daxil olanda iddia olunmur. Artıq qeyd olunduğu kimi, dindar insanlar ifadəsində sadəcə onun tərkibində olan ideyaların bir-birinə uyğunluğu iddia edilir. Buna görə, “Kvadrat ağıllar yumru ağıllara nisbətən

daha əsaslıdır” ifadəsinə nəzər saldıqda biz deyə bilərik ki, nisbi budaq konstruksiyası müəyyən mənada “yanlıştır”, çünki “kvadrat” və “yumru” ideyası düşüncə başlanğıcı kimi nəzərdən keçirilən ağıl ideyasına uyğun deyil” [18, s. 127].

Beləliklə, eksplikativ və məhdudlaşdırıcı budaq konstruksiyaları olan cümlələrin əsasında müəyyən mülahizələr (başqa sözlə, cümlələrin mənasını təşkil edən mücərrəd obyektlər) sistemi var; lakin qarşılıqlı əlaqə yaratmanın üsulu həmişə müxtəlifdir: eksplikativ budaq konstruksiyasının əsasında duran fikir həqiqətən iddia edilir, nisbi əvəzliyin antesedentinin dəyişilməsi ilə yaranan təyin budaq konstruksiyasında isə o, iddia edilmir, lakin həmin isim ilə vahid mürəkkəb ideya əmələ gətirir.

Təbii ki, mahiyyət etibarilə bu müşahidələr doğrudur və onları müəyyən sintaktik nəzəriyyələrdə nəzərə almaq lazımdır. Bu nəzəriyyələrin köməyi ilə “alt qat struktur” anlayışları dəqiqləşdirilməli, cümlənin alt qat strukturunun üst təşkili ilə əlaqəsinin prinsipləri formalaşdırılıb əsaslandırılmalıdır. Sözün qıyası, təqdim olunmuş mülahizələr bu və ya digər yolla transformasional törəmə qrammatikanın istənilən nəzəriyyəsinə daxil edilməlidir. Bu nəzəriyyənin vəzifəsi alt qatların növünü və onların üst qatlarla əlaqəsini təyin edən qaydaları və müvafiq olaraq alt və üst qat strukturların semantik və fonoloji şərtlənməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Başqa sözlərlə, burada söhbət əsasən təqdim olunmuş nümunələrin tərkibində implisit şəkildə olan və qismən sözlə ifadə olunan anlayışların formalizasiyasının detallı şəkildə hazırlanması haqqında gedir. Buna görə də hesab edirik ki, bir çox nöqteyi-nəzərdən “Por-Royal Qrammatika”-sının daha müasir və eksplisit variantı olan transformasional törəmə qrammatikanın nəzəriyyəsini inkişaf etdiyi halda nəzərdən keçirmək üçün bir çox əsaslar var.

“Por-Royal Qrammatika”-sında üst qatda özünü göstərən nisbi əvəzlik hər zaman ikili funksiyalı – ismin əvəz edilməsi və fikirlər arasında əlaqənin yaradılmasını, yerinə yetirir. Elə hallar olur ki, o, “özünün əvəzetmə vəzifəsini itirir” və sadəcə ikinci funksiyalı yerinə yetirir. Məsələn, “*Güman edirəm ki, siz ehtiyatlı olacaqsınız*” və “*Deyirəm ki, siz haqlı deyilsiniz*” kimi cümlələrdə görürük ki, “*siz ehtiyatlı olacaqsınız*” və “*siz haqlı deyilsiniz*” cümlələri tam cümlələrin

hissələridir: “Güman edirəm ki” və “Deyirəm ki” [139, s. 73].

“Por-Royal Qrammatika” kitabında deyilir ki, məsdər konstruksiyaları feili sistemdə nisbi budaq konstruksiyalarının isim sistemində oynadığı eyni rolu oynayır. Onlar böyük mülahizələrin əlavə edilməsi yolu ilə feili sistemi genişləndirir: “*məsdərin feil formalarının arasındakı yeri nisbi əvəzliyin digər əvəzlilər arasındakı yer ilə eynidir*” [135, s. 111-112]. “*Məsdər feilə məxsus olan iddianı ifadə etmək xüsusiyyətindən əlavə həmçinin daxilində istifadə edildiyi cümləni digərləri ilə bağlamaq xüsusiyyətinə malikdir*” [135, s. 112]. Belə ki, “*I know that one should avoid cruelty*” (*Bilirəm ki, qəddarlıqdan uzaq olmaq lazımdır*) [18, s. 168]: cümlənin mənası iki mülahizəli alt srukturla ifadə olunur. Bu mülahizələr növbəti cümlələrdir: “*I know (bilirəm ki) that one should avoid cruelty*” (*qəddarlıqdan uzaq olmaq lazımdır*). ‘Görünməyən Allah (mövcud olan) görünən dünyanı (mövcud olan) yaradıb’ alt qat cümlələrinə tətbiq edilən əvəzetmə, elementlərin yerdəyişməsi, düşmə kimi müxtəlif əməliyyatlardan ibarətdir. Buna görə elə alınır ki, ingilis dilində biz məsdəri tərkibində *that* (hansı ki) sözü olan xəbər forması ilə veririk: *Bilirəm ki, qəddarlıqdan uzaq olmaq lazımdır* [18, s. 168-169]. Bu halda latın və fransız dillərinin alt qat strukturlarının eyniliyi müəyyən dərəcədə belə bir faktla şübhə altına qoyula bilər: üst qat formalarının yaranması üçün bu iki dildə bir neçə müxtəlif transformasional əməliyyatlardan istifadə olunur.

“Por-Royal Qrammatika” kitabında həmçinin, eyni yolla vasitəli nitqi də təhlil etmək olar. Əgər alt qat cümləsi sual cümləsidirsə, bu zaman transformasion qaydası *that* bağlayıcısının deyil, *if* ədatının əlavə edilməsini tələb edir, məsələn: “*I was asked if I can do it*” (*Məndən soruşdular ki, bunu edə biləcəyəm*) cümləsində “*Can you do this?*” (*Siz bunu edə biləcəksinizmi?*) — “ötürülən nitqdir”. Bəzən isə heç bir ədat tələb olunmur, şəxsi dəyişmək kifayətdir; məsələn, növbəti cümlələri müqayisə edərkən: “*O, məndən soruşdu: Siz kimsiniz?*” və “*O, məndən kim olduğumu soruşdu*” [18, s. 76; 166, s. 41].

Beləliklə, “Por-Royal Qrammatika”nın məğzini ümumiyyətlə, belə ifadə etmək olar: hər cümlənin daxili, mental tərəfi (onun mənasını yaradan alt qat) və xarici, maddi tərəfi – səsələrin ardıcılığı vardır. Rəsmi göstəricilər, sözlərin düzülüşü

işarə etmədiyi halda üst qatın təhlili, onun cümlələrə bölüşdürülməsi alt qatda heç bir mənə əlaqəsini ifşa etməyə də bilər. Buna baxmayaraq, konkret fikrin deyilməsi zamanı alt qat həmişə şüurda mövcud olur. Alt qat strukturu müxtəlif yolla təşkil edilən sadə mülahizələrin sistemindən ibarətdir. Onlar sadə subyekt və predikatı olan (yəni daha mürəkkəb cümlələr yox, sadəcə kateqoriyalar) subyekt-predikat formasında əks olunur. Bu sadə obyektlərin bir çoxu üst qat cümlələri şəklində həyata keçirilə bilər. Ümumiyyətlə, biz deyə bilərik ki, alt qatı əmələ gətirən sadə mülahizələr bu alt qatdan yaranan cümlənin tələffüzü zamanı iddia edilir; buna misal olaraq eksplikativ və determinativ cümlələri göstərə bilərik. Burada “cümlə” termini amerikan dilçiliyi üçün adi bir hal olan cümlənin tərkib hissəsi mənasında işlədilir. Bu alt qat strukturunun əsasında həmin strukturun ifadə etdiyi fikri ötürən həqiqi cümləni qurmaq üçün müəyyən transformasional qaydaları (sözlərin yerdəyişməsi, əvəzetmə, düşmə) tətbiq etmək lazımdır. Bəzi qaydalar mütləqdir, digərləri isə qeyri-məcburidir. Belə ki, “Allah ki, görünmür, yaradıb elə dünyanı, hansı ki görünür” cümləsi onun parafrazından “Görünməyən Allah görünən dünyanı yaradıb” fərqlidir; burada qeyri-məcburi düşmə əməliyyatı tətbiq olunmuşdur, lakin nisbi əvəzliyin isimlə əvəz olunması və sonuncunun prepozisiyaya çıxarılması transformasiyası mütləqdir.

Bu izahat yalnız mülahizəyə əsaslanmış cümlələrdə təsirlidir. Amma düşüncənin əsas forması olmasına baxmayaraq, mülahizələr “idrakımızın əməliyyatları”nı bitirmir. *“Həmçinin bura konyuksiya, dizyunksiya və ağılınızın digər oxşar əməliyyatlarını və qəlbin digər hərəkətlərini: arzuları, əmrləri, sualları və s. əlavə etmək lazımdır”* [10, s. 29]. Fikirlərimizin bu və ya digər “formaları” qismən xüsusi ədatların vasitəsilə ifadə olunur, məsələn, lat. dilindəki “non” (qeyri), “vel” (və ya), “ergo” (deməli) və s. kimi [18, s. 137-138]. Lakin belə cümlələrdə alt qat strukturunun oxşarlığı transformasiya vasitələrində fərqlərlə gizlədilə bilər. Bu vasitələr danışanın ifadə etmək istədiyi mənalara uyğun olan real cümlələrin yaranması üçün istifadə edilir. Misal olaraq sual cümlələrini göstərə bilərik. Latın dilində sual ədatı “ne” (ağılımdan kənarında heç bir obyektə malik deyil, yalnız biz nə isə öyrənmək istədiyimizdə qəlbimizin hərəkətlərini bildirir [18, s. 138; 19; 93]. Sual əvəzliyinə

gəldikdə isə o “nə” ədatının mənası əlavə olunmuş əvəzlikdir: başqa əvəzlilər kimi ismi əvəz edərək o, bundan əlavə nə isə öyrənmək istəyən və müvafiq məlumatlar gözləyən qəlbimizin hərəkətini bildirir” [18, s. 138; 96, s. 202-203]. Lakin bu “qəlb hərəkəti” sadəcə ədatın əlavə olunması ilə deyil, müxtəlif üsullarla ifadə oluna bilər, məsələn, səs tonunun dəyişməsi və ya, fransız dilində olduğu kimi, söz sırasının inversiyası ilə – burada əvəzlik ilə ifadə olunmuş subyekt feillə şəxsin bildirməsindən sonrakı mövqeyə (eyni zamanda alt qatda mövcud olan uzlaşmanı qoruyub saxlayaraq) “hərəkət edir” [18, s. 203]. Bu vasitələrin hamısı eyni alt qatı həyata keçirməyə imkan verir [18, s. 138-139].

Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, “alt” və “üst” qatlarının söyləmədə istifadəsi müxtəlifdir. Elə söyləmlər var ki, “alt” və “üst” qatları, demək olar ki, eynidir və “üst” quruluşun “alt” quruluşa keçidi asandır. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda müşahidə olunur ki, hər iki qatın qarşılıqlı münasibətləri heçnə də eyni olmur və bunun üçün xüsusi səy tələb olunur.

NƏTİCƏ

N.Xomskinin nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını tədqiq edərək belə bir qənaətə gəldik ki:

1. N.Xomskinin dilçilik əsərləri müasir psixologiya, fəlsəfə və elm üçün dərin nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Bizim “biolinqvistika” adlandırdığımız bugünkü bilik sahəsi onu ruhlandırmışdır. N.Xomski üçün linqvistika (dilçilik) – koqnitiv psixologiya sahəsidir. Dilçilikdə həqiqi həssaslıq mental və insani təbiətin aspektlərinin uyğunluğu anlayışını nəzərdə tutur. Belə anlayışın nəticələrindən biri odur ki, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə və ayrı avtonom fənlər kimi nəzərdən keçirilmir. N.Xomski dilçiliyi ağılın tədqiqinin əsasına gətirmişdir. Onun sözlərinə görə, dilçilik nəzəriyyəsini bütün dillər arasındakı ümumi oxşarlıqla nəzərdən keçirmək lazımdır. Onun unikal fəlsəfəsi dilə malikdir – dilçiliyin mahiyyəti – epistemologiyanın daha geniş sahəsində nüfuzlu yerdir. Linqvistikanın “Kartezian” adlandırılan əsas nailiyyətlərindən biri insan dilinin normal istifadədə bir-birindən müstəqil olaraq ayrılan xarici stimullar və daxili vəziyyətlərin nəzarətindən azad olması, məsələn, heyvanların psevdo-dilinin əksinə olaraq, hər hansı praktiki rabitə funksiyası ilə məhdudlaşmamış olmasının dərk edilməsidir. Beləliklə, dil heç nə ilə məhdudlaşmayan düşüncə və özünüifadə vasitəsi kimi sərbəst şəkildə istifadə edilə bilər.

2. Dilin prinsiplərinin və gerçək məntiqin şüursuz xarakteri və onların əhəmiyyətli dərəcədə dilin mənimsənilməsində ilkin şərt təşkil etməsi, lakin “təhsil”-in və ya “öyrənmə”-nin nəticəsi kimi meydana çıxması “Kartezian” dilçiliyinin ümumi müddəalarıdır. Qısa şəkildə desək, dilin mənimsənilməsi – bunun üçün uyğun olan xarici şərtlər altında nisbətən əlverişli olan bacarıqların inkişafı və yetişməsidir. Mənimsənilən dilin forması əhəmiyyətli dərəcədə daxili faktorlarla əhatə olunmuşdur. Uşaq istənilən dili öyrənməyə ona görə qadirdir ki, insan dilləri arasında fundamental uyğunluqlar vardır, çünki “insan hər yerdə eynidir”. Bundan əlavə, dil qabiliyyətinin formalaşması əqli inkişafın müəyyən “kritik dövr”-ündə optimal sürətdə baş verir. Essensialist kimi, N.Xomski səriştəlilik və səmərəliliyi ayırır. Səriştəlilik – dil bilgisi

olub – bütün cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinin implisit anlaşılmasıdır. Səmərəlilik real zaman rejimini özünə birləşdirir və əsas səlahiyyətlə ətraf aləmin pozulması və yaddaşın məhdudlaşması zamanı radikal cəhətdən ayrıla bilir.

3. N.Xomskinin ideyalarının nəinki dilçilik elmi, habelə psixologiyanın inkişafı üçün əhəmiyyətini inkar etmək mümkün deyil, buna görə bir çox xarici tədqiqatlar ona əsaslanırlar. Bununla belə, onun konsepsiyası böyük metodoloji tənqiddə məruz qaldı, bu tənqiddən belə nəticə çıxır ki, dil səlahiyyəti anlayışı və onu əsasında yaranan model bir sıra məziyyətlərə malik olaraq psixolinqvistik, psixoloji-pedaqoqik, linqvometodik tədqiqatların məsələlərinə uyğun gəlmir. N.Xomski tərəfindən təklif olunan ən vacib konsepsiyalardan biri alt və üst qatlar konsepsiyasıdır. Generativ paradigma iddia edir ki, struktur paradigma tərəfindən təklif olunan struktur təhlil konsepsiyası kifayət qədər məhduddur, o, ancaq üst quruluş səviyyəsinə aiddir. Üst qat strukturu aktual cümlə kimi qəbul olunan sintaktik forma kimi müəyyən oluna bilər. Başqa sözlə desək, o, modifikasiyası transformasiya nəticəsində yaranan cümlə formasıdır.

4. N.Xomskinin əsərlərində üst qat strukturu bu cür təsvir edilir: bir dilin generativ (törəmə) qrammatikası alt qat struktur, üst qat struktur, fonetik təmsilçi, semantik təmsilçi və digər formal strukturlardan ibarət saysız-hesabsız struktur təsvirlərinin toplusunu müəyyənləşdirir (səciyyələndirir). Alt və üst qat strukturları ilə bağlı qaydalar, yəni, “qrammatik transformasiyalar”, təfərrüatı ilə araşdırılmış və olduqca aydın başa düşülmüşdür. Üst qat strukturu və fonetik təmsilçilər ilə bağlı qaydaları da yaxşı anlamaq olur (baxmayaraq ki, məsələ mübahisəli olaraq qalır). Görünür, həm alt, həm də üst qat strukturu mənanın müəyyənləşdirilməsində rol oynayır. Alt qat struktur mənanın müəyyənləşdirilməsinə daxil olan predikasiya, modifikasiya və s. qrammatik əlaqələri təşkil edir. Digər tərəfdən, fokus və presuppozisiya məsələləri, mövzu və şərhələr, məntiqi elementlər və pronominal istinadlar qismən üst qat strukturu ilə müəyyən olunur. Bu halda məna təmsilçilərinə aid olan sintaktik struktur qaydalarını yaxşı anlamaq olur. Əslində, “məna təmsilçiləri” və ya “semantik təmsilçilər” anlayışı özü olduqca mübahisəlidir. Qrammatik mənanın müəyyənləşdirilməsi və “praktik düşüncələr”, “fakt və inam

məsələləri” və “ifadənin məzmunu” arasında kəskin fərq qoymaq mümkün deyildir. Linqvistik tədqiqatların hazırkı mərhələsində cümlə sintaksisi aşağıdakı əsas aspektlər əsasında tədqiq olunur: cümlə üzvləri (və ya statistik sintaksis), aktual üzvlənmə (və ya dinamik sintaksis), sintaqmatik üzvlənmə və parentetik əlavələr. Çoxölçülü sintaksis tədqiqatının məqsədəuyğunluğu rus və xarici dilçilərin əsərlərində ətraflı şəkildə əsaslandırılmışdır və ilk növbədə, canlı insan danışmalarının öyrənilməsinə imkan verən səs-yazma və səs-analizi aparatının inkişafına əsaslanır. Cümlə strukturu morfo-sintaktik faktorların işləməsi baxımından nəzərə alındığına görə, formal qrammatik yanaşmanın mövcudluğu dialektik əlaqələrində leksik və frazeoloji faktorlara görə məhsuldar olur. Sintaktik vahidlərin formal qrammatik təsviri yollarından biri cümlələrin strukturunu modellər şəklində təsvir etməkdir.

5. Sintaksisin semantika ilə əlaqəsi haqqında fikirlərə N.Xomskinin generativ qrammatikasında da rast gəlmək olar. “Generativ qrammatika” N.Xomskinin iyerarxiyasının köməyi ilə təsvir və müqayisə edilə bilər. Bu iyerarxiyaya görə, bir neçə növ formal qrammatikalar seçilir. Sadə növlər arasında müntəzəm qrammatikalar da mövcuddur; Xomski, bunların, bütün təbii dillərdə ardıcılıq içərisində ardıcılların mərkəzləşdirilməsinə görə insan dilinə nümunə olmadığını deyir. Dil strukturunu öyrənmək üçün çərçivənin müəyyən olunması vacibdir. Dilin qrammatikası səs və mənanın xüsusi təsvirini müəyyən edən qaydalar sistemidir. O, sintaktik, semantik və fonoloji komponentlərdən ibarətdir. Sintaktik komponent müəyyən saysız-hesabsız mücərrəd obyektlərin (alt, üst) sinifini müəyyən edir, burada A (D) alt qat strukturu, Ü (S) isə üst strukturdur. Alt qat strukturu semantik şərhə bağlı bütün məlumatları, üst qat strukturu isə fonetik şərhə bağlı olan məlumatları özündə ehtiva edir. Semantik və fonoloji komponentlər tamamilə təfsir olunur. Beləliklə, “Generativ qrammatika” ümumiyyətlə, semantik və fonetik şərhə bağlı ibarətdir və uyğunlaşdırma, sintaktik komponentin qaydalarına əsaslanaraq, cümləşmiş alt və üst qat strukturlarını müəyyənləşdirir. Əlbəttə, üç komponentin öyrənilməsi yüksək inteqrasiya dərəcəsinə malikdir; hamısı aydın olduğu ölçüdə qəbul edilə bilər. İndi yalnız anlayışlar və məqsədlərin müəyyən

edilməsi izah olunur. Digər daha vacib məsələ universal qrammatika fərziyyələrinin formalaşması ilə bağlıdır.

6. 60-cı illərin birinci yarısından başlayaraq, alt qat struktur anlamı N.Xomskinin 1950-ci illərdəki işlərində “Transformasional törəmə” haqqında dönüş nöqtəsini bildirmək üçün istifadə olunan “nüvə cümləsi” anlamını əvəz edən generativ nəzəriyyənin ən vacib anlamına çevrilmişdir. Alt qat struktur anlamı generativ nəzəriyyə ilə assosiyasiya olunduğu üçün N.Xomskinin işlərində bu anlamın şərhini ilə tanış olaq. N.Xomski “alt qat struktur” anlamını “Por-Royal Qrammatika”-sına istinad edərək verir. Alt və üst qat strukturlarını bağlayan transformasional əməliyyatlar cümləni yaradarkən və ya anlayarkən ağıl tərəfindən yerinə yetirilən həqiqi əməliyyatlar hesab olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: MTN-Innovation MMC, – 2016. – 358 s.
2. Adilov, M.M. Türk mətninin transfoneliterasiyası problemləri. /M.M.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 120 s.
3. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları [Mətn]: ali məktəb tələbələri üçün dərslik /A.A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
4. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili [Mətn]: Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya: [dərslik] / Ə. M. Dəmirçizadə; red. A. Axundov; [buraxılışa məsul Ə. Güləliyev] birinci hissə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 253 s.
5. Əliyeva, N.Ə. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələr problemi: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 44 s.
6. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik [Mətn]: [2 cildə] /A.Qurbanov; red. İ.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Nurlan, c.2. – 2004. – 532 s.
7. Məmmədov, A.Y. Dil və təfəkkür / N.Xomski; tərc. A. Y. Məmmədov; elmi red. F.Y.Veysəlli; Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Kitab aləmi NPM, – 2006. – 152 s.
8. Veysəlova, A.N. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2009. – 18 s.
9. Veysəlli, F.Y. N.Xomskinin dilçilik görüşləri. // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2006. № 3, – s. 16-26.
10. Veysəlli, F.Y. Dil. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 292 s.
11. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica: dərs vəsaiti: [Elektron resurs] / – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 310 s. URL.: http://veyselli.com/pdf/Faxraddin_Veysalli-StrukturDilcilikEsaslari.pdf
12. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərlər: [məqalələr toplusu]. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – I cild. – 2009. – 639 s.

13. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2010. – 140 s.
14. Veysəlli, F.Y. Semiotika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 334 s.

Rus dilində:

15. Абдуллаев, К.М. Теоретические основы синтаксиса азербайджанского языка. / К.М.Абдуллаев. – Баку: МТМ – Innovation MMC, – 2016. – 360 с.
16. Аристотель. Об истолковании Соч.: [В 4-х т.] / Аристотель. – М.: Мысль, – Т. 2. – 1978. – 687 с.
17. Арно, Л. Грамматика общая и рациональная, содержащая основы искусства речи, изложенная ясным и естественным образом, толкование общего в языках и главные различия между ними, а также – многочисленные новые замечания о французском языке, написанные Антуаном Арно и Клодом Лансло. – М.: Прогресс, – 1990. – 346 с.
18. Арно, А. Всеобщая рациональная грамматика (Грамматика Пор-Рояля). / А.Арно. – Л.: Изд-во ЛГУ, – 1991. – 280 с.
19. Арно, А. Логика, или Искусство мыслить. / А.Арно, П.Николь.– М.: Наука, – 1991. – 285 с.
20. Балтаева, В.Т., Евдокимова, А.Г., Федотова, С.И. Аспекты изучения синтаксиса: [Электронный ресурс] // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, – 2014. № 11-12, – с.305-309. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=6125> (дата обращения: 08.11.2018).
21. Блумфилд, Л. Язык. / Л.Блумфилд. – М.: УРСС, – 2002. – 350 с.
22. Божович, Е.Д. О функциях чувства языка в решении школьниками семантико-синтаксических задач // Вопросы психологии, – 1988. № 4, – с. 70-78.
23. Божович, Е.Д. Негативные стереотипы учебного опыта и возможности их преодоления (на материале русского языка) Нетрадиционные способы

- оценки качества знаний школьников: Психолого-педагогический аспект / Под ред. Е.Д.Божович. – М.: – 1995. – с. 50-74.
24. Бозе, Н., Душе. Грамматика // Французские общие или философские, грамматики XVIII – начала XIX века: Старинные тексты: [Электронный ресурс] / – М.: ИГ «Прогресс», – 2001. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
  25. Бюфье, Кл. Новый взгляд на французскую грамматику: [Электронный ресурс] // Французские общие, или философские, грамматики XVIII – начала XIX века. – 2001. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
  26. Василевич, А.П. Проблемы измерения языковой компетенции // – М.: Лингвистические основы преподавания языка, – 1983. – с.113-136
  27. Вопросы языкознания. – Москва: Издательство «Наука», – 1976. – 176 с.
  28. Выготский, Л.С. Обучение и развитие в дошкольном возрасте // Избр. психол. произв. – М.: – 1956. – 534 с.
  29. Выготский, Л.С. О психологических системах. Собр. соч.: [В 6 т.] // – М.: – Т. 1. – 1982. – с. 109-131.
  30. Галилей, Г. Диалог о двух главнейших системах мира – птолемеевой и коперниковой. Избранные труды: [В 2-х т.] / Г.Галилей. – М.: Наука, – Т. 1. – 1964. – 695 с.
  31. Гердер, И.Г. Начало языка. Исследование о происхождении языка. / И.Г.Гердер. – Рига: – 1906. – 230 с.
  32. Гердер, И.Г. Трактат о происхождении языка. Избранные сочинения. / И.Г.Гердер. – М.: Л.: Гос. изд-во худож. Лит-ры, – 1959. – 345 с.
  33. Гердер, И.Г. Идеи к философии истории человечества. / И.Г.Гердер. – М.: Наука, – 1977. – 435 с.
  34. Глухов, В.П. Основы психолингвистики: учеб. пособие для студентов педвузов. / В.П.Глухов. – М.: АСТ: Астрель, – 2005. – 351 с.
  35. Гумбольдт, В. фон. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства /Язык и философия культуры. / В. Фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, – 1985. – 563 с.

36. Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества /Избранные труды по языкознанию./ В. фон Гумбольдт. – М.: ИГ «Прогресс», – 2000. – 367 с.
37. Данеш, Фр. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии. // – М.: Вопросы Языкознания, – 1964. № 6, – с. 18-29.
38. Декарт, Р. Избранные произведения. / Р.Декарт. – М.: Госполитиздат, – 1950. – 490 с.
39. Декарт, Р. Собранные сочинения: [в 2-х т.] / Р.Декарт. – М.: Мысль, – Т. 1. – 1989. – 689 с.
40. Дю Марсэ, С.-Ш. Принципы грамматики: [Электронный ресурс] / Французские общие, или философские, грамматики XVIII – начала XIX века. / Сенченкова М. В. Лингвистические идеи французских грамматистов в Европейском языкознании XVII–XVIII ВВ // – М.: Московский Государственный Лингвистический Университет, Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика, – 2021. № 5, – с.1-10. DOI: 10.18384/2310-712X-2021-5-46-55. URL.: <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/14868>
41. Есперсен, О. Философия грамматики. / О.Есперсен. – М.: УРСС, – 2002. – 408 с.
42. Иванова, А.Е. Языковая компетентность испытуемых в психологическом эксперименте / Язык и личность / Под ред. Д.Н. Шмелева. – М.: – 1989. – 127-131 с. .
43. Кацнельсон, С.Д. О категории субъекта предложения. В кн.: Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения./ С.Д.Кацнельсон. – М.: – 1974. – 430 с.
44. Ламетри, Ж. О. Человек-машина. Сочинения. / Ж.О.Ламетри. – М.: Мысль, – 1983. – 460 с.
45. Лейбниц, Г.В. Рассуждение о метафизике. Соч.: [В 4-х т.] / Г.В.Лейбниц. – М.: Мысль, –Т. 1. – 1982. – 380 с.

46. Леонтьев, А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. / А.А.Леонтьев. – М.: Просвещение, – 1969. – 343 с.
47. Ломтев, Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. / Т.П.Ломтев. – М.: Просвещение, – 1958. – 340 с.
48. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории. / Т.П.Ломтев. – М.: Просвещение, – 1972. – 380 с.
49. Маркс, К. Критика готской программы. Сочинения. / К.Маркс, Ф.Энгельс – М.: Госполитиздат, – Изд. 2-е. – Т. 19. – 1961. – 380 с.
50. Панов, М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для ун-тов. / М.В.Панов. – М.: Высшая школа, – 1979. – 92 с.
51. Панфилов, В.З. Взаимоотношение языка и мышления. / В.З.Панфилов. – М.: Наука, – 1971. – 260 с.
52. Поспелов, Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. / Н.С.Поспелов. – М.: Наука, – 1950. – 340 с.
53. Поспелов, Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. Доклады и сообщения Института русского языка. – / Н.С.Поспелов. – М.-Л.: Высшая школа, – Вып.2. – 1948. – 430 с.
54. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике: Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог: [В 4 т.] / А.А.Потебня. – М.-Л.: Наука, – 1941. – с.99-100
55. Рамишвили, Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Гумбольдт фон В. Избр.тр. по языкознанию./ Г.В.Рамишвили. – М.: – 1984. – с.5-33
56. Руссо, Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. / Ж.-Ж.Руссо. – М.: Наука, – 1969. – 370 с.
57. Слобин, Д., Грин Дж. Психолингвистика: [Электронный ресурс] / Перевод с английского Е.И. Негневицкой / Под общей редакцией и с предисловием доктора филологических наук А.А.Леонтьева. – М.: Прогресс, – 1976. – с. (23) 336. URL: <https://studfile.net/preview/6015965/>

58. Уарте, Х. Исследование способностей к наукам. / Х.Уарте. – М.: Изд-во АН СССР, – 1960. – 540 с.
59. Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка. / А.И.Смирницкий. – М.: Наука, – 1957. – 280 с.
60. Хомский, Н. Синтаксические структуры // – М.: Просвещение, Новое в лингвистике, – 1962. Вып. 1. – 480 с.
61. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса: [Электронный ресурс] / Н.Хомский. Пер. В.А.Звегинцева. – М.: Издательство Московского университета, – 1972. – 227 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/homsk/01.php
62. Хомский, Н. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли: [Электронный ресурс] / Пер. с англ. / Предисл. Б.П.Нарумова. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с. (История лингвофилософской мысли.): URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
63. Шлегель, Ф. История древней и новой литературы: [Электронный ресурс] // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. М.: Искусство, 1983. Т. 2.: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf

İngilis dilində:

64. Akmajian, A. Linguistics: An Introduction to Language and Communication (6th edition). / A.Akmajian, R.Demers, A.Farmer [et al.] – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, – 2010. – 450 p.
65. Baghramian, M. Modern Philosophy of Language. / M.Baghramian. – Washington: Counterpoint, – 1998. – 450 p.
66. Beauzee, N. Grammaire generale ou Exposition raisonnee des elements necessaires du langage pour servir de fondement a l'etude de toutes les langues, 1767. Ed. rev. Paris, 1819. Bentham 1962 – Bentham J. Works / J. Bowring (ed.). / N.Beauzee. – N. Y.: Russell and Russell Inc., – 1962. – 340 p.

67. Bezuidenhout, A.L. Language as Internal, in Lepore and Smith (eds.), The Oxford Handbook of Philosophy of Language. /A.L.Bezuidenhout. – Oxford: Clarendon Press, – 2006. – 250 p.
68. Chomsky, N. Syntactic Structures: [Electronic resource] / N.Chomsky. – The Hague: – Mouton, – 1957. – 240 p. URL.: https://www.academia.edu/4073170/Noam_Chomsky_Syntactic_Structure
69. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax: [Electronic resource] / N.Chomsky. –Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology. – 1965. – 261 p. URL.: <https://www.pdfdrive.com/aspects-of-the-theory-of-syntax-e184505987.html>
70. Chomsky, N. Cartesian Linguistics: [Electronic resource] / N.Chomsky. – New York: Harper and Row, – 1965. – 580 p. URL.: https://www.academia.edu/49228045/Cartesian_linguistics
71. Chomsky, N., Morris, H. The Sound Pattern of English: [Electronic resource] / N.Chomsky. – NY: Harper & Row, – 1968. – 470 p. URL.: http://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/papers/1968_Chomsky_Halle_The_Sound_Pattern_of_English.pdf
72. Chomsky, N. Linguistics and Philosophy, in “Language and Philosophy”. / N.Chomsky. – N.Y., – 1969. – p. 51–94.
73. Chomsky, N. Deep structure, surface structure and semantic interpretation. // – Tokyo: Studies in general and oriental linguistics, – 1970. – p. 52.
74. Chomsky, N. Studies on Semantics in Generative Grammar: [Electronic resource] / N.Chomsky. – The Hague: Mouton, – 1972. – 230 p. (reprint. Berlin and New York, 1980) URL.: https://books.google.az/books/about/Studies_on_Semantics_in_Generative_Gramm.html?id=E751KtZ76rgC&redir_esc=y
75. Chomsky, N. Reflections on Language: [Electronic resource] / N.Chomsky. – New York: Pantheon Books, – 1975. – 340 p. URL.: <http://www.math.chalmers.se/~ulfp/Review/chomsky2.pdf>
76. Chomsky, N. Essays on Form and Interpretation: [Electronic resource] / N.Chomsky. – North-Holland: Elsevier, – 1977. – 430 p. URL.:

<https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-linguistics/article/abs/n-chomsky-essays-on-form-and-interpretation-new-york-northholland-1977-ppv216/89039144876C9D4B95C6F7FBF6474E20>

77. Chomsky, N. Language and Responsibility: [Electronic resource] / N.Chomsky. – New York: Pantheon Books, – 1977. – 320 p. / – Sweden: – Ulf Persson, – 2007. URL: <http://www.math.chalmers.se/~ulfp/Review/chomsky1.pdf>
78. Chomsky, N. Language and the Study of Mind: [Electronic resource] / – Tokyo: Sansyusya Publishing Co. Ltd., – 1982. – 209 p. (Reprint of 2006 Japanese lectures, “Linguistics and the Science of Man” and “Language and the Study of Mind”). URL.: <https://www.ugr.es/~fmanjon/Language%20and%20Mind.pdf>
79. Chomsky, N. Lectures on Government and Binding. / N.Chomsky. – Mouton de Gruyter, – 1993. – 371 p.
80. Chomsky, N. Logical Structure of Linguistic Theory: [Electronic resource] / N.Chomsky. – Chicago: University of Chicago Press, – 1985. – 450 p. URL.: https://www.researchgate.net/publication/236715916_The_Logical_Structure_of_Linguistic_Theory
81. Chomsky, N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use: [Electronic resource] / N.Chomsky. – New York: Praeger Publishers, – 1986, – 307 p. (Reprinted as O Conhecimento da Língua Sua Natureza, Origem e Uso. Porto: Caminho, 1994; reprinted as Cunoasterea Limbii. Bucharest: Editura Stiintifica, 1996; reprinted as Biblioteca de Stiinte. New York; China: Foreign Language Teaching and Research Press, 2001). URL.: http://www.thatmarcusfamily.org/philosophy/Course_Websites/Readings/Chomsky%20-%20Knowledge%20of%20Language.pdf
82. Chomsky, N. Barriers. Linguistic Inquiry Monograph Thirteen. / N.Chomsky. – Cambridge, MA and London: The MIT Press, – 1986. – 360 p.
83. Chomsky, N. Generative Grammar: Its Basis, Development and Prospects // Studies in English Linguistics and Literature, Special Issue. (From lectures given at Kyoto University of Foreign Studies, January 1987.) – Kyoto: Kyoto University of Foreign Studies, – 1988. – 430 p.

84. Chomsky, N. Language and Thought: [Electronic resource] / N.Chomsky. – Wakefield, RI: Moyer Bell, – 1993, – 270 p. URL.: <http://papafragou.psych.udel.edu/papers/Language%20and%20thought.pdf>
85. Noam Chomsky, The Minimalist Program. (Current Studies in Linguistics 28.) – Cambridge, MA: MIT Press, – 1995. – 420 p. / Jan-Wouter, Zwart Now. The Minimalist Program. / –UK. Cambridge University Press, University of Groningen, Linguistics, – 1998. No 34, – p. 213-226.
86. Chomsky, N. New Horizons in the Study of Language and Mind. / N.Chomsky. – Cambridge, England: Cambridge University Press, – 2000. – 250 p.
87. Chomsky, N. The Architecture of Language: [Electronic resource] / (Edited by Nirmalangshu Mukherji, Bibudhendra Narayan Patnaik and Rama Kant Agnihotri) – New Delhi: Oxford University Press, – 2000. – 129 p. URL.: https://www.academia.edu/44199532/The_Architecture_of_Language_By_Noam_Chomsky_Edited_By_N_Mukherji_B_N_Patnaik_R_Agnihotri
88. Chomsky, N. On Nature and Language. (Edited by Adriana Belletti and Luigi Rizzi): [Electronic resource] / N.Chomsky. – Cambridge, England: Cambridge University Press, – 2002. – 217 p. URL.: <https://www.pdfdrive.com/on-nature-and-language-e158505355.html>
89. Chomsky, N. The Generative Enterprise Revisited: Discussions with Riny Huybregts, Henk van Riemsdijk, Naoki Fukui and Mihoko Zushi. / N.Chomsky. – Berlin and New York: Mouton de Gruyter, – 2004. – 280 p.
90. Chomsky, N. Lecture given in January 1969 at Gustavus Adolphus College in Minnesota. Rpt. in Language and Mind, 3rd ed. / N.Chomsky. – London: Cambridge University Press, – 2006. P.18: URL.: <https://www.thoughtco.com/surface-structure-transformational-grammar-1692009>
91. Chomsky, N. Language and Mind. New York: Harcourt Brace & World, Inc., Language and Mind, 3rd ed: [Electronic resource] / N.Chomsky. – Cambridge University Press, – 2006. – 190 p. URL.: <https://www.ugr.es/~fmanjon/Language%20and%20Mind.pdf>

92. Chomsky, N. *The Science of Language*. / N.Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012. – 450 p.
93. Cook, V.J. *Chomsky's Universal Grammar: An Introduction* (2nd edition): [Electronic resource] / V.J.Cook, M.Newson. – Oxford: Blackwell Publishers, – 2016. – 330 p. URL.: <https://pdfroom.com/books/chomskys-universal-grammar-an-introduction/PkdNLaJB2Xr>
94. Cordemoy, G. de. *Discours Physique de la Parole*, – 1666. 2-d ed. – 1677. – 450 p.: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
95. Crystal, D.A. *Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th Edition)/ D.A.Crystal. – Oxford: Blackwell, – 2011. – 267 p.
96. D'Agostino, F. *Chomsky's System of Ideas*. / F.D'Agostino. – Oxford: Oxford University Press, – 1986. – 367 p.
97. Descartes, R. *The Philosophical Works of Descartes*. /Trans. by E. S. Haldane and G.R. T. Ross. / R.Descartes. – N. Y.: Dover Publications, Inc., – 1955. – 435 p.
98. Du Marsais, C. Ch. *Logique et Principes de Grammaire*: [Electronic resource] / C.Ch.Du Marsais. – Paris: Briasson, – 1769. – 540 p.: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
99. Fodor, J.A. *Psychological Explanation: An Introduction to the Philosophy of Psychology*./ J.A.Fodor. – N.Y.: Random House, – 1968. – 459 p.
- 100.Fodor, J.A. *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language*. / J.A.Fodor, J.J.Katz. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., – 1964. – 347 p.
- 101.Fromkin, V. *Language: Nature, Psychology and Grammar Aspects*. / V. Fromkin, R.Rodman, N.Hyams. – New Delhi: Wadsworth, – 2007. – 507 p.
- 102.Fowler, R. *An Introduction to Transformational Syntax*. / R.Fowler. – London: Routledge, – 1977. – 560 p.
- 103.Galilei, G. *Dialogue on the Great World Systems* [1630]. / G.Galilei. – Chicago: The University of Chicago Press, – 1953. – 450 p.

104. Grammont, M. Review of A. Gregoire, "Petit traite de linguistique" [Electronic resource] // Revue des langues romanes. – Vol.60. – 1920: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
105. Grammont, M. Traite de phonetique: [Electronic resource] / M.Grammont. – Paris: Librairie Delagrave, – 1933. // Philosophy, – 1964. Vol. 39, – p. 193-222 : URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
106. Grover, Hudson. Essential Introductory Linguistics. / H.Grover. – London: Blackwell, – 2000. – 340 p.
107. Gysi, L. Platonism and Cartesianism in the Philosophy of Ralph Cudworth. / L.Gysi. Bern: Verlag Herbert Lang and Cie., – 1962. – 450 p.
108. Halle, M. The Sound Pattern of Russian: [Electronic resource] / M.Halle. – Cambridge, MA: MIT Press, – 1971. – 206 p. URL.: http://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/papers/1959_Halle_The_Sound_Pattern_of_Russian.pdf
109. Halle, M. and Stevens, K. N. Speech Recognition: A Model and a Program for Research // Fodor J. A., Katz J.J. (eds.). The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language: [Electronic resource] / – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., – 1964. – p.155-159. URL.: http://web.mit.edu/morrishalle/pubworks/papers/1964_Halle_Stevens_Speech_Recognition_Model_Program_for_Research.pdf
110. Harmon, G.H. Psychological aspects of the theory of syntax // Journal of Philosophy, – 1967. V. 60, N 2, – p. 75-87.
111. Harnois, G. Les theories du langage en France de 1660 a 1821: [Electronic resource] // Etudes Francaises. – 1929. – Vol. 17: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
112. Harris, J. Works. Ed. by the Earl of Malmesbury. / J.Harris. – London: – 1801. Vol. I-II, – p. 790: URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
113. Harris, Z.S. Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure // Language, – 1957. Vol.33, – p. 283-340. Перепечатано в [Fodor, Katz 1964]. (Рус. пер.: Хэррис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. М., 1962. Вып. 2.)

114. Harrison, B. An Introduction to the Philosophy of Language. / B.Harrison. – London: Macmillan, – 1979. – 430 p.
115. Hartman, R.R.K. A dictionary of Language and linguistics / R.R.K.Hartman, F.C.Stork. – London: Galliard, – 1976. – 340 p.
116. Herbert of Cherbury. De Veritate [1624]: [Electronic resource] / Trans. by M. H. Carre // University of Bristol Studies, – 1937. № 6. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
117. Herder, J.G. Abhandlung uber den Ursprung der Sprache [1772]: [Electronic resource] (Частично перепечатано в: HeintelE. (ed.)). Herder's Sprachphilosophie. – Hamburg: Felix Meiner Verlag, – 1960. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
118. Herder, J.G. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit: [Electronic resource] / J.G.Herder. – Riga und Leipzig: Hartknoch, – 1784-1787. – p. 1-3. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
119. Hockett, C.F. A Course in Modern Linguistics. / C.F.Hockett. – N. Y.: The Macmillan Company, – 1958. – 286 p.
120. Huddleston, R. An introduction to English Transformational Syntax. / R.Huddleston. – London: Longman, – 1981. – 390 p.
121. Huarte, J. Examen de Ingenios para las ciencias [1575]: [Electronic resource] (English trans. by Bellamy, 1698), – p. 240. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
122. Humboldt, W. von. Ideen zu einem Versuch der Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen [1792]: [Electronic resource] / (Частично переведено в [Cowan 1963, p. 37-64]). URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
123. Humboldt, W. von. Uber die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues [1836]: [Electronic resource] / Facsimile ed. Bonn: F. Dummlers Verlag, 1960. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
124. Jakobson, R. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates. / R.Jakobson, G.Fant, M.Halle. – Acoustics Laboratory,

- Massachusetts Inst. of Technology, Technical Report No. 13. Published by MIT press, seventh edition, – 1967. – 520 p.
125. Jespersen, O. *The Philosophy of Grammar*. / O. Jespersen. – London: George Allen & Unwin, Ltd., – 1924. – 360 p.
126. Joos, M.A. *Readings in Linguistics*. / M.A. Joos. – Washington: American Council of Learned Societies, – 1957. – 470 p.
127. Katz, J.J. *An integration theory linguistic description*. / J.J. Katz, P.M. Postal. – Cambridge, Mass: University Press, – 1964. – 430 p.
128. Katz, J.J. *Mentalism in Linguistics // Language*. – 1964. Vol.40, – p. 124-137.
129. Katz, J.J. *Philosophy of Language: [Electronic resource]* / J.J. Katz. – N.Y.: Harper & Row, Publishers, Incorporated, – 1966. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
130. Kirkinen, H. *Les origines de la conception moderne de l'homme-machine: [Electronic resource] // Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. Helsinki, 1961. Vol. 122.* URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/homsk/index.php
131. Kretzmann, N. *History of Semantics // Edwards P. (ed.). Encyclopedia of Philosophy*. / N. Kretzmann. – N. Y.: The Company Macmillan & the Free Press; – London: Collier- Macmillan Limited, – Vol.7. – 1967. – 720 p.
132. Knight, Ch. *The Chomsky Enigma. // Radical Anthropology*, – 2010. N 4, – p. 22-30.
133. La Mettrie, J.O. de. *L'Homme-Machine [1747]. Critical edition by A. Vartanian. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960. АНГЛ, пер.: La Mettrie J. O. de. Man, a Machine. La Salle, Ill.: – The Open Court Publishing Company, – 1912. – 330 p.*
134. Lamprecht, S. P. *The Role of Descartes in Seventeenth-century England // Studies in the History of Ideas. Ed. by Department of Philosophy, Columbia University*. – N. Y.: Columbia University Press, – Vol. III. – 1935. – 540 p.

135. Lancelot, C., Arnauld A. Grammaire generale et raisonnee: [Electronic resource] / – Paris: La Salle, 1660, p. 345. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
136. Lees, R.B. The Grammar of English Nominalizations: [Electronic resource] / – R.B.Less. – The Hague: Mouton and Co., – 1960. – 390 p. URL: <https://ijlass.org/an-analysis-of-researches-on-nominalization-by-major-linguistics-schools/>
137. Leibniz, G.W. von. Discourse on Metaphysics: [Electronic resource] / Trans. G. R. Montgomery. La Salle, 111.: The Open Court Publishing Company, – 1902. – 410 p. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
138. Levinson, S.C. Pragmatics. / S.C.Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1983. – 530 p.
139. Leibniz, G.W. von. New Essays Concerning Human Understanding. Trans, by A.G.Langley. La Salle, 111.: / G.W. von Leibniz. – The Open Court Publishing Co., – 1949. – 430 p.
140. Leitzmann, A. Briefwechsel zwischen Wilhelm von Humboldt und August Wilhelm Schlegel: [Electronic resource] / – Berlin: Halle a. S., – 1908. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
141. Liles, Bruce L. An introduction to Transformational Grammar: – Englewood Cliffs, / Bruce L. Liles. – N.J.: Prentice –Hall, – 1971. – 260 p.
142. Lenneberg, E. H. A Biological Perspective of Language // Lenneberg E. H. (ed.). New Directions in the Study of Language. – Cambridge, Mass.: The M. L T. Press, – 1964. – 410 p.
143. Lenneberg, E.H. Biological Foundations of Language. / E.H.Lenneberg. – N. Y.; London; Sydney: John Wiley & Sons, Inc., – 1967, – 430 p.
144. Luria, A.R. Language and Cognition. / A.R.Luria. – New York: John Wiley and Sons, – 1982. – 520 p.
145. Lycan, W. G. Philosophy of Language: A Contemporary Introduction (second edition). / W. G.Lycan. – New York: Routledge, – 2008. – 320 p.

146. Lyons, J. L'idealisme en Angleterre au XVIIIe siècle: [Electronic resource] / J.Lyons. – Paris: La Salle, – 1888. – 360 p. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
147. Lyons, J. Language and Linguistics. / J.Lyons. – Cambridge: University Press, – 1982. – 259 p.
148. Lyons, J. Chomsky, N. / J.Lyons. – London: Fontana Press, – 1991. – 310 p.
149. Maher, J. Introducing Chomsky. / J.Maher, J.Groves. – New York: Totem Books, – 1998. – 290 p.
150. MacKay, D.M. Mindlike Behavior in Artefacts // British Journal for Philosophy of Science, – 1951. Vol.2, – p. 105-121.
151. Magnus, R. Goethe als Naturforscher: [Electronic resource] / R.Magnus. – Leipzig: Barth, – 1906. – 320 p. (АНГЛ, пер.: Н. Norden, N. Y: Abelard-Schuman, Limited, 1949) URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
152. Miller, G.A., Chomsky, N. Finitary Models of Language Users. Part 2 // Luce R.D., Bush R., Galanter E. (eds.). Handbook of Mathematical Psychology. – N.Y.; London: John Wiley & Sons, Inc., – Vol.11. – 1963. – 210 p.
153. Palmer, F. Grammar. / F.Palmer. – London: Hazell Waston & Viney, – 1984. – 540 p.
154. Passmore, J. Ralph Cudworth. / J.Passmore. – N. Y.: Cambridge University Press, – 1951. – 350 p.
155. Pinker, S. The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature. / S.Pinker. – London: Penguin, – 2007. – 360 p.
156. Postal, P.M. Constituent Structure: A study of contemporary models of syntactic description. / P.M.Postal. – Bloomington: Indiana University Press; The Hague: Mouton and Co., – 1964. – 420 p.
157. Postal, P.M. Underlying and Superficial Linguistic Structures: [Electronic resource] // Harvard Educational Review, – 1964. Vol.34, N 2, – p. 246-266. URL.: <https://doi.org/10.17763/haer.34.2.jxp438774xp522k7>

158. Proudhon, P.-J. Correspondance. Ed. Par J.-A. Langlois. – Paris: Librairie Internationale, – Vol.1. – 1875. – 540 p. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
159. Putnam, H. Same issues in the theory of grammar // Proceedings of symposia in applied mathematics, structure of language and its mathematical aspects / Jakobson R. (ed.) / H.Putnam. – Baltimore, – V. 12. – 1961. – 480 p.
160. Quirk, R., Greenbaum, S.A. University Grammar of English. / R.Quirk, S.A.Greenbaum. – London: Longman, – 1983. – 530 p.
161. Quine, W.V.O. Word and Object. / W.V.O.Quine. – Cambridge, Mass.: The Technology Press; – N. Y., London: John Wiley & Sons, Inc., – 1960. – 378 p.
162. Radford, A. Linguistics: An Introduction. / A.Radford, M.Atkinson, D.Britain [et al.] – Cambridge: Cambridge University Press, – 1999. – 439 p.
163. Reid, Th. Essays on the Intellectual Powers of Man. / Th.Reid. – Edinbourg: Publishing House, – 1785. – 310 p.
164. Rohrmeier, M.A. Generative grammar approach to diatonic harmonic structure: [Electronic resource]. / In Spyridis, Georgaki, Kouroupetroglou, Anagnostopoulou (Eds.), Proceedings of the 4th Sound and Music Computing Conference / – 2007, – p. 97-100. URL.: <http://smc07.uoa.gr/SMC07%20Proceedings/SMC07%20Paper%2015.pdf>
165. Rocker, R. Nationalism and Culture. / R.Rocker. Trans, by R.E.Chase. – London: Freedom Press, – 1937. – 320 p.
166. Rosenfield, L.C. From Beast-Machine to Man Machine: [Electronic resource] / – Fair Lawn, – N.J.: Oxford University Press, – 1941. – 310 p. URL.: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-009-2161-0_5?noAccess=true
167. Rousseau, J.-J. Discourse on the Origins and Foundations of Inequality among Men [1755] // Masters, R.D. (ed.). The First and Second Discourses. N. Y.: St. Martin's Press, Inc., –1964. – 310 p. / Н.Хомский. Пер. с англ. Предисл. Б.П.Нарумова. [Электронный ресурс] / – М.: КомКнига, – 2005. – с. 228. URL: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf

168. Ryle, G. *The Concept of Mind*: [Electronic resource] / G. Ryle. – London: Hutchinson & Co. (Publishers), Ltd., – 1949. – 250 p. URL.: https://home.csulb.edu/~cwallis/382/readings/680/ryle_20.pdf
169. Sahlin, G. *Cesar Chesneau du Marsais et son role dans l'evolution de la Grammaire generale*: [Electronic resource] / G. Sahlin. – Paris: Presses Universitaires, – 1928. – 340 p. URL.: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
170. Schlegel, A.W. *Lectures on Dramatic Art and Literature [1808]*: [Electronic resource]. / A.W. Schlegel. Trans. by John Black. 2nd ed. – London: G. Bell & Sons, Ltd., – 1892. – 385 p. URL.: <http://www.searchengine.org.uk/pdfs/3/86.pdf>
171. Schlegel, A.W. *Briefe uber Poesie, Silbenmass und Sprache [1795]* // Schlegel A.W. *Kritische Schriften und Briefe*. Hrsg von E. Lohner. Bd. I. *Sprache und Poetik*. – Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, – 1962. URL.: http://hegel.narod.ru/knigi/Lingvistic_1.pdf
172. Skinner, B.F. *Verbal Behavior*. / B.F. Skinner. – N.Y.: Appleton Century-Crofts, Inc., – 1957. – 310 p.
173. Smith, A., Chomsky N. *Ideas and Ideals*. / A. Smith. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1999. – 479 p.
174. Smith, A. *Considerations Concerning the First Formation of Languages, Etc.* // – *The Philological Miscellany*, – 1761. Vol.3, – p.130
175. Snyder, A.D. *Coleridge on Logic and Learning*. / A.D. Snyder. – New Haven, Conn.: Yale University Press, – 1929. – 360 p.
176. Szabó, Z.G. “Noam Chomsky”, in Ernest LePore (ed.). *Dictionary of Modern American Philosophers, 1860-1960*. / Z.G. Szabó. – Bristol: – 2004. – 289 p.
177. Teuber, H.L. *Perception* // Field J., Magoun H. W., Hall V. E. (eds.). *Handbook of Physiology-Neurophysiology*. / – Washington, D. C.: American Physiological Society, – Vol. III. – 1960. – 320 p.
178. Trevor, A. Harley. *The Psychology of Language: From Data to Theory*, 4th ed. / A. Harley Trevor. – Psychology Press, – 2014. – 528 p.

179. Trubetsky, N. Introduction to Phonology. / N. Trubetsky. – M.: Izdatelstvo inostrannoy literature, – 1960. – 372 p.
180. Wise, Ch. Chomsky and Deconstruction: The Politics of Unconscious Knowledge. / Ch. Wise. – New York: Palgrave Macmillan, – 2011. – 317 p.
181. Yuko, S. English Syntax Tree Diagram: Based on Universal Sentence Structure: [Electronic resource] / – Tokyo: Tokyo University of Technology, Createspace, – 2017. – 139 p. (ISBN 978-1547232208). URL.: <https://fdocuments.in/document/syntax-tree-diagram-in-english-0-universal-sentence-structure-syntax-tree.html>

Internet resurslari:

182. http://www.pitt.edu/~perfetti/PDF/Chomsky.pdf/knowledgeoflanguage\its_natureoriginanduse
183. https://www.banglajol.info/index.php/PP/article/.../13490\thelinguistic_philosophyofnoamchomsky
184. https://www.thoughtco.com/surface-structure-transformational-grammar-1692009\onthe_surphasestructure
185. www.math.chalmers.se/~ulfp/Review/chomsky2.pdf\the_reflectionsonlanguage
186. www.ugr.es/~fmanjon/Language%20and%20Mind.pdf\language_andmindbycomsky
187. <https://www.thoughtco.com/transformational-grammar-1692557>
188. <https://en.wikipedia.org/wiki/Phonology>